

Úvod do studia latiny

Sylabus ke kurzu

Zpracovali: V. Marek, E. Kuřáková, B. Krylová, J. Kalivoda

UK FF 2007

OBSAH

I. LATINA JAKO STUDIJNÍ OBOR A „KLASICKÁ FILOLOGIE“

STUDIJNÍ OBOR LATINA
KLASICKÁ FILOLOGIE
SYSTÉM VĚD O ANTICKÉM STAROVĚKU

II. LATINSKÁ LINGVISTIKA

CENTRA BĀDÁNÍ A NEJVÝZNAMNĚJŠÍ MEZINÁRODNÍ KONFERENCE
LATINSKÁ LINGVISTIKA JAKO VĚDA O JAZYKOVÉM SYSTĚMU A UŽÍVÁNÍ LATINY
ZÁKLADNÍ LITERATURA K FONOLOGII, MORFOLOGII A JEJICH VÝVOJI

III. ŘÍMSKÁ LITERATURA

STAV DOCHOVÁNÍ
PERIODIZACE VÝVOJOVÉHO PROCESU
PRAMENY PRO STUDIUM LITERÁRNÍCH DĚJIN
METODY BĀDÁNÍ
ANTICKÉ TRADICE – MÍSTO ŘÍMSKÉ LITERATURY V RÁMCI LITERATURY EVROPSKÉ A SVĚTOVÉ
RĚTORIKA, POETIKA, METRIKA, VERSOLOGIE
VERSIFIKAČNÍ SYSTÉM
ŘÍMSKÉ DIVADLO

IV. ŘÍMSKÉ DĚJINY A ZÁKLADNÍ (POMOCNÉ) DISCIPLINY

ŘÍMSKÉ DĚJINY
ZÁKLADNÍ (POMOCNÉ) DISCIPLINY

V. TEXTY ANTICKÝCH AUTORŮ, HISTORIE JEJICH DOCHOVÁNÍ A ZPŮSOBY JEJICH EDIČNÍHO ZPRACOVÁNÍ

PAPYRUS - PSACÍ LÁTKA ANTICKÉ CIVILIZACE
PRONIKÁNÍ POPYROVÉHO SVITKU DO ŘECKÉ LITERATURY
VZNIK HELÉNISTICKÉ KNIŽNÍ KULTURY A ŘECKÉ GRAMATIKY A TEXTOVÉ KRITIKY
ŘECKÁ FILOLOGIE NA PŘELOMU LETOPOČTU
PRONIKNUTÍ ŘECKÉ FILOLOGIE DO ŘÍMA A TRADICE ŘÍMSKÉ LITERATURY V ANTICKÉ DOBĚ
ZMĚNY LITERÁRNÍHO PROSTŘEDÍ POZDNÍ ŘÍMSKÉ ŘÍŠE
PŘECHOD OD POPYRU K PERGAMENU A OD SVITKU KE KODEXU
ŘÍMSKÁ LITERATURA MEZI ZÁNÍKEM A ZÁZNAMEM NA PERGAMEN
MEDIUM AEVUM A ŘÍMSKÁ LITERATURA
RUKOPISNÁ TRADICE ŘÍMSKÉ LITERATURY VE STŘEDOVĚKU
HABENT SUA FATA LIBELLI
VZNIK NOVOVĚKÉ TEXTOVÉ KRITIKY V TISKÁRNÁCH RENESANCE
VZNIK MODERNÍ METODIKY TEXTOVÉ KRITIKY
TYPY MODERNÍCH EDIC ANTICKÝCH AUTORŮ

VI. ZÁKLADNÍ PŘÍRUČKY A POMŮCKY PRO STUDIUM A ODBORNOU PRÁCI

- A. JAZYKOVÉ SLOVNÍKY
- B. NAUČNÉ SLOVNÍKY A ENCYKLOPEDIIE

I. LATINA JAKO STUDIJNÍ OBOR A „KLASICKÁ FILOLOGIE“

Studijní obor Latina

Vysokoškolský studijní obor Latina se v České republice realizuje ve strukturované podobě (bakalářské studium a navazující magisterské) na filosofických fakultách University Karlovy v Praze, Masarykovy university v Brně, Palackého university v Olomouci; v Českých Budějovicích se výuce latiny věnuje oddělení starověkých dějin a klasické filologie při tamějším Historickém ústavu. Na všech universitách probíhá studium latiny na základě akreditovaných studijních plánů, které nejsou totožné, ale sledují stejný cíl: předat studentům hluboké znalosti jazyka a vybavit je odbornými znalostmi a schopnostmi, které jim umožní pracovat s originálními texty, interpretovat je a porozumět jim v širokých kulturních a historických souvislostech. Ve studijním plánu není tedy jen výuka jazyka, nýbrž i jiných předmětů, které prezentují výsledky dalších disciplin, zkoumajících z různých aspektů antickou kulturu. Součástí studijního plánu je i menší penzum staré řečtiny. Studium Latiny, podobě jako studium oboru Stará řečtina má filologicko-historický charakter i obsah.

Klasická filologie

Odborné zkoumání i studium latinského a řeckého jazyka antického období a jimi psaných literatur (řecká a římská literatura) je často označováno společným pojmem Klasická filologie. Toto označení historicky vzniklo v prostředí německých filologických studií v široké oblasti zájmů o antiku v 19. století. Označení „klasický“ má svůj původ v římském výrazu pro příslušníka třídy nejbohatších občanů (*classicus*), znamenajícím tedy v přeneseném významu „prvotřídní“. Ve středověkém školském prostředí byli jako *classici* označováni starověcí ve škole čtení autoři, později přešlo toto označení na „klasické jazyky“ latinu a řečtinu, s idealizujícím povýšením hodnot antické kultury vůči stavu současnému. Dnes tento historicky vzniklý pojem si ponechává jistou tradici „klasičnosti“, především však odlišuje filologii řeckou a latinskou od filologií jiných, zvl. moderních.

Vědní specializací už v 19. století vznikly (zčásti se od klasické filologie osamostatnily) i další disciplíny, které se zabývají problematikou antické kultury a epochy (doba 8. stol. př. n. l. – 5. stol. n. l.) Dohromady je označujeme jako vědy o antickém starověku (něm. označení

Altertumswissenschaften, angl. Classical studies, příp. classics, franc. les études classiques), případně v jistém zúžení jako „klasická studia“.

Systém věd o antickém starověku

Během vývoje bádání o antice se konstituovala celá řada disciplin, orientovaných na speciální oblasti zájmu, majících své cíle a pracujících vlastními metodami a technikami. Jsou to discipliny pro sebe více méně autonomní, neexistuje však mezi nimi žádná „propast“, nýbrž je charakterizuje řada forem závislosti; každá je pro sebe „hlavní“ a každá může být „pomocná“ pro jakoukoliv jinou. Všechny směřují k jednomu společnému cíli, jímž je poznávání, výklad a pochopení antické kultury v její komplexnosti historické, duchovní a materiální a v její působnosti v pozdějších obdobích až do současnosti. Tyto discipliny lze z přehledných důvodů představit v určitém systému, který má jistý historicko-genetický základ a odráží také zastoupení těchto disciplin ve studijním plánu oboru latina.

Hlavními disciplinami, ke kterým se ostatní v určitých ohledech vždy vztahují, jsou klasická filologie, antické dějiny a klasická archeologie. Tyto discipliny lze také nazvat sousedními.

Klasická filologie má širokou sféru řeckou (grécistika) a latinskou (latinistka). Jejich předmětem zájmu je vždy jazyk a text. Studium jazyků se zabývají (staro)řecká lingvistika a latinská lingvistika, které sledují jazyk z hlediska systémového (normativní gramatika), nebo vývojového (historická gramatika). V oblasti řečtiny je zvláštní disciplinou dialektologie, v latinské lingvistice se zkoumají např. vrstvy jazyka. Poznamenejme, že v studijním programu je „normativní řečtinou“ literární attičtina, „normativní latinou“ literární latina klasického (Ciceronova) období.

„Textovými vědami“ klasické filologie jsou dějiny řecké literatury a dějiny římské literatury. Jejich cílem je všestranná interpretace literárních textů, vedoucí k jejich pochopení v širokých historických souvislostech. Tyto discipliny podávají co možná úplný obraz (resp. rekonstrukci) literární tvorby v celé její šíři časové i věcné s důrazem na její specifické rysy. Studium literatury umožňuje a vyžaduje různé interpretační postupy. Respektuje se hledisko diachronní, tj. objasnění širších časových souvislostí a vztahů mezi jednotlivými autory, díly a žánry, i hledisko synchronní, tj. sledování intencí, výstavby, apod. literárních děl a funkcí literárních prvků. Důležité pro studium antické literatury jsou kritické edice textů a výsledky dalších disciplin z oblasti klasických studií. Nutně se aplikují i výsledky teorie literatury, komparatistiky ad. Ke studiu literární tvorby v antickém prostředí patří i sledování pozdějších recepcí antické literatury.

Ke klasické filologii lze přiřadit i světonázorové discipliny antická filosofie a antické náboženství a mytologie, jejichž textová interpretace filologická předchází nebo provází zkoumání filosofická či religionistická.

Antické dějiny vycházejí sice z textových pramenů, ale užívají i pramenů jiných; jejich cílem není interpretace textu, nýbrž poznání historického vývoje antických společností z aspektu politického, státoprávního, sociálního, ekonomického apod. Podle zaměření se antické dějiny člení na dějiny řecké, helénistické, římské (zpravidla dějiny římské republiky a dějiny římského císařství) a dějiny tzv. okrajových oblastí. Jsou studovány v úzkém sepětí s dějinami státu a práva, dějinami vojenství, dějinami politického myšlení, s reáliemi apod.

Jako vedlejší disciplíny klasické filologie lze označit obory bádání, které se důkladně věnují dílčím jevům, principům a formám literární tvorby: rétorika, poetika, metrika, dějiny antického divadla (které jsou ovšem i součástí teatrologie). K vedlejším disciplinám lze přiřadit i antický zeměpis a topografie, dějiny sportu v antice, dějiny hudby antických společností apod. Označení „vedlejší disciplína“ lze podpořit i faktem, že studenti se s těmito obory ve svých studijních plánech zpravidla nesetkají (s výjimkou metriky). Označení nikterak nepopírá zásadní důležitost tohoto bádání.

Základními (či pomocnými) disciplinami jsou běžně označovány speciální vědy, které se zajišťují prostředky k zachycení či rekonstrukci textu, zabývají se problematikou počítání času, měřením a měrnými jednotkami, nebo speciálními metodami primárně zpracovávají pramenný materiál. Jejich základní důležitost vyplývá z toho, že jsou pomocnými disciplinami pro všechny ostatní vědní obory. Jsou to: antická chronologie, antická paleografie, papyrologie, řecká a římská epigrafika, antická numismatika, antická metrologie. Nejvýznamnější základní disciplínou klasické filologie je však textová kritika a ediční technika (viz oddíl V.).

V oprávněném smyslu lze za sousední disciplíny klasické filologie označit i vědní obory, které problémově na zkoumání o antice navazují, tj. byzantologie a latinská medievistika, nebo jsou vůči klasické filologii obecné, zvl. obecná jazykověda, srovnávací jazykověda, indoevropéistika, různé teorie literatury a kultury apod. Blízko má klasická filologie k disciplinám, s nimiž „spolupracuje“, případně od nich používá podněty pro své vlastní postupy: filosofie, religionistika, logika, anthropologie, sociologie, psychologie, dnes i gender studies a d.

Literatura:

- Graf, F., Einleitung in die lateinische Philologie. Stuttgart-Leipzig 1997.

- Nesselrath, H.-G., Einleitung in die griechische Philologie. Stuttgart-Leipzig 1997.
- J. Kepartová, Římané a Evropa. Praha UK 2005.
- Kalivoda, J., Internet a klasická filologie, v: AURIGA, Zprávy jednoty klasických filologů 41, 1999, s. 51-64.
- <http://antika.avonet.cz>

II. LATINSKÁ LINGVISTIKA

Seznámení se základy latinské lingvistiky a s jejími pracovními metodami je věnován samostatný předmět, proto se na tomto místě omezíme na přehled základních disciplín latinské lingvistiky a uvedeme základní literaturu.

Latinská lingvistika se věnuje zkoumání všech složek jazykového systému latiny ve všech jejích vývojových fázích i jejímu užívání v různých sociálních, žánrových i stylistických vrstvách, jakož i vývoji latiny jakožto indoevropského jazyka a předka jazykové rodiny románských jazyků a v neposlední řadě i kontaktu latiny s okolními jazyky italského areálu (a později i celého impéria) i s řečtinou jakožto prestižním kulturním jazykem.

Latinská lingvistika používá jako základní pracovní metodu kombinaci synchronního a diachronního přístupu k jazyku, což je nezbytně nutné už vzhledem k dlouhé historii doložení latiny od nejstarších nápisů, datovaných v kolem let 600 – 500 př.n.l (časové rozmezí je dáno především nejistotou panující ohledně autentičnosti nejstarších dokladů), přes nejstarší dochované literární texty (cca od r. 250 př.n.l.), klasickou a pozdní antiku až do středověku, humanismu a novověku.

Centra bádání a nejvýznamnější mezinárodní konference:

Nejvýznamnějšími centry bádání o latinské lingvistice jsou v současné době Nizozemí, především Amsterdam (H. Pinstter, C. Kroon, R. Risselada a nedávno zemřelá M. A. Bolkenstein), italská Bologna (G. Calboli, A. Bertocchi, M. Maraldi), Francie (Chr. Touratier, A. Moussy, A. Orlandini, S. Mellet, G. Fruyt, L. Nadjo a další) a Španělsko (B. García-Hernández, J. de la Villa, M. E. Torrego a další).

Pravidelně se pořádají dvě konference věnované výhradně latinské lingvistice:

- (i) základní a nejvýznamnější *ICCL (International Colloquia on latin Linguistics)* s dvouletou periodicitou, která se zaměřuje především na otázky syntaxe, pragmatiky a sémantiky, je však otevřená i příspěvkům ze všech ostatních oborů latinské lingvistiky
- (ii) a úžeji specializované *Colloque International sur le Latin Vulgaire et Tardif* s peridocitou tříletou, která se věnuje latině vulgární, tedy hovorové a pozdní.

Historické lingvistice latiny je také věnován prostor na pravidelných kongresech a pracovních zasedáních indoevropéistické společnosti *Indogermanische Gesellschaft*, která sdružuje především badatele z německy mluvících zemí. Tradičně se indoevropéistika věnovala především hláskové a morfologii, v poslední době je však stále větší pozornost věnována také historickému vývoji syntaxe a pragmatiky.

Základní příručky k latinské gramatice a jazyku:

- Neue F. - Wagener C., *Formenlehre der lateinischen Sprache I-IV*, 3.Aufl., Leipzig 1903-1905
- Sommer F. Pfister R., *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre, I - Lautlehre*, 4.Aufl., Heidelberg 1974
- Hoffmann J.B. - Szantyr A., *Lateinische Syntax und Stilistik*, Beck München 1965
- Kühner R. - Stegmann C., *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache. Satzlehre I-II*, Hannover 1955³
- Woodcock E.C., *A New Latin Syntax*, Cambridge 1959
- Touratier Ch., *Syntaxe Latine*, Louvain-la-Neuve, Peeters 1994
- Joffre M. D., *Le verbe Latin: voix et diathèse*, Louvain-Paris, Peeters. 1995
- Menge H., *Repetitorium der lateinische Syntax und Stilistik*, Wolfenbüttel 1890⁶
- Menge H., *Lehrbuch der lateinischen Syntax und Semantik*, völlig neu bearbeitet von T. Burkard & M. Schauer, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2000
- Ernout A. - Thomas F., *Syntaxe latine*, Paris, Klincksieck 1964
- Novotný F. a kol., *Základní latinská mluvnice*, 1.vyd. SPN Praha 1957

Nejdůležitější úvody do lingvistiky a základní literatura k dějinám lingvistiky:

- Čermák F., *Jazyk a jazykověda*, Praha 1994, 1997²
- Palek B., *Základy obecné jazykovědy*, Praha 1989 nebo Erhart A., *Základy jazykovědy*, Praha SPN 1984, 1990²
- Hrbáček J., *Úvod do studia jazyka*, Praha UK FF (Desk Top) 1999
- *Encyklopedický slovník češtiny (kolektiv autorů)*, Nakladatelství lidové noviny, 2002.
- Palková Z., *Fonetika a fonologie češtiny*, Praha 1994
- Černý J., *Dějiny lingvistiky*, Olomouc, Votobia 1996
- Helbig G., *Vývoj jazykovědy po roce 1970*, Praha, Academia 1991
- Itkonen E., *Universal History of Linguistics*, Amsterdam, Benjamins 1991

- Pfeiffer R., History of Classical Scholarship from the beginning to the end of the hellenistic age, Oxford 1968 (či něm. verze)
- Sandys J.E., A History of Classical Scholarship, Cambridge 1908
- Steinthal H., Geschichte der Sprachwissenschaft bei der Griechen und Römern, Hildesheim 1961 = reprint z r. 1890
- Desbordes F. - M. Baratin, L'analyse linguistique dans l'antiquité classique, Paris 1981
- Palmer L.R., The Latin Language, London 1954
- Karlík P. (ed.), Příruční mluvnice češtiny, Praha 1995
- Lexikon der alten Welt, Zürich-Stuttgart 1965 (vybraná hesla); Der Kleine Pauly, München 1964-1975 (vybraná hesla); Der Neue Pauly, München 1996 (vybraná hesla)

Základní literatura k vývoji latinského jazyka:

- W. Sidney Allen, The Pronunciation of Classical Latin. Cambridge 1978
- M. Banniard, Du latin aux langues romanes, Nathan Paris 1997
- M. Banniard, Viva voce. Communication écrite et communication orale du IVe au IXe s. Paris 1992
- A. Bartoněk, Die Entstehung und Ausstrahlung des Griechischen Alphabets im östlichen und zentralen Mittelmeerraum im 8.- 6. Jh. v. Chr. SPFFBU E 38, 1993, str.119-129
- J. Dangel, Histoire de la langue latine. Paris 1995
- G. Devoto, Geschichte der Sprache Roms. Heidelberg 1968; překlad Storia di lingua di Roma, Bologna 1983 (19401)
- G. Devoto, The Languages of Italy. Chicago 1978, překlad Il linguaggio d'Italia, Milano 1974, Part II: Latinitas, from 500 B. C. to A.D. 500, str. 73-200
- J. Herman, Vulgar Latine, přel. Roger Wright, Pennsylvania State Univ. Press 2000
- J. B. Hofmann, Lateinische Umgangssprache. Heidelberg 19513
- R. Müller, Sprachbewusstsein und Sprachvariation im lateinischen Schriftum der Antike. München.
- F. Novotný, Historická mluvnice latinského jazyka . Praha 1955
- L. R. Palmer, The Latin Language. London, s.a. 2.vyd.
- P. Poccetti, D. Poli, C. Santini, Lingua latina. Formazione, usi, comunicazione. Roma 1999
- G. Reichenkron, Historische Latein-Altromanische Grammatik. Wiesbaden 1965
- C. Tagliavini, Le origine delle lingue neolatine. Bologna 1962 3
- I. M. Tronskij, Očerki iz istorii latinskogo jazyka. Moskva 1953
- V. Vänänen, Introduction au latin vulgaire. Paris, 3.vyd. s. a.

Latinská lingvistika jako věda o jazykovém systému a užívání latiny

Jednotlivými složky jazykového systému latiny se zabývají:

- 1) **fonologie a fonetika** -obory věnované zvukové stránce jazyka, přičemž
 - (i) fonologie zkoumá systém zvukových prostředků jazyka, tj. především jejich funkce a vzájemné vztahy

- (ii) fonetika se zabývá – nakolik je to v latině na základě zpráv gramatiků, hláskoslovného vývoje a kontaktních jevů při přejímání slov z jiných jazyků, popř. při přejímání slov z těchto jazyků možné – konkrétní podobu realizace jednotlivých zvuků jazyka
- (iii) prosodie a metrika se pak v rámci fonetiky zabývá jevy, které přesahují elementární segmenty, tj. zvukovou podobou slabiky, přízvukem, intonací apod., v případě latiny pak obzvlášť jejich aplikací ve verších (na jejichž základě také lze rekonstruovat nejvíce informací o suprasegmentálních jevech)

2) **morfologie** neboli tvarosloví se zabývá vnitřní strukturou slov latiny, konkrétně

- (i) kombinací jednotlivých morfémů a případnými hláskovými změnami na jejich švu (morfonologie)
- (ii) flexí ohebných slov (tj. způsobem vytváření jejich tvarů)
- (iii) dále pak slovtvorbou, tj. odvozováním a skláním slov.

Základní literatura k fonologii, morfologii a jejich vývoji:

- M. Leumann, Lateinische Laut- und Formenlehre, München 1977.
- Ph. Baldi, The Foundations of Latin, Berlin – New York 2002.
- G. Meiser, Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache, Darmstadt 1998.
- Lexikon der indogermanischen Verben, H. Rix et al., Wiesbaden 2001, s. 5–25.
- R. S. P. Beekes, Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction, Amsterdam – Philadelphia 1995.
- M. Meier-Brügger, Indogermanische Sprachwissenschaft, Berlin – New York 2000.
- H. Kurzová, From Indo-European to Latin. The Evolution of a Morphosyntactic Type, Amsterdam – Philadelphia 1993.
- G. Meiser, Veni Vidi Vici. Die Vorgeschichte des lateinischen Perfektsystems, München 2003.
- G. Meiser, Zur Vorgeschichte des lateinischen Perfektsystems, in: Die Indogermanistik und ihre Anrainer, hrsg. von Th. Poschenrieder, Innsbruck 2004, s. 191–213.
- H. Rix, Zur Entstehung des lateinischen Perfektparadigmas, in: Latein und Indogermanisch, hrsg. von O. Panagl – T. Krisch, Innsbruck 1992, s. 221–240.
- H. Rix, Bemerkungen zu den lateinischen Verbformen des Typs faxo faxim, in: Mír curad, Studies in honor of Calvert Watkins, ed. J. H. Jasanoff – H. C. Melchert – L. Oliver, Innsbruck 1998, s. 619–634.

- H. Rix, Towards a Reconstruction of Proto-Italic: the Verbal System, in: Proceedings of the Fourteenth Annual UCLA Indo-European Conference, ed. K. Jones-Bley et al., Washington, DC 2003, s. 1–24.

- 3) **Syntax** se zabývá obecně kombinací slov do větších celků, prototypicky vět. Jako jednotlivé části syntaxe můžeme vyčlenit
- (i) syntax jednoduché věty, která se zabývá strukturou predikace
 - (ii) souvětnou syntax zabývající se kombinováním vět a polovětných konstrukcí v souvětné celky (tj. celky tvořené kombinací více predikací)
 - (iii) část syntaxe věnovanou funkci jednotlivých jmenných a slovesných kategorií, tj. syntaktickým uplatněním jednotlivých flektivních tvarů jmen a sloves ve větném celku a při jeho konstituování
- 4) **Sémantika** se věnuje významové stránce jazyka, a to jak na úrovni jednotlivých slov, tak na úrovni predikace.
- 5) **Textová lingvistika** studuje konstituování textu, jeho stavbu a koherenci, přičemž se blíže setkává se stylistikou.
- 6) **Pragmatika** studuje jazyk především z hlediska jeho uplatnění v komunikaci, přičemž úzce hraničí na jedné straně se syntaxí a sémantikou, na straně druhé s textovou lingvistikou, stylistikou a sociolingvistikou. Jednotlivými podobory pragmatiky jsou především:
- (i) pragmasyntax – se věnuje především otázkám aktuálního větného členění, tj. strukturace informace se výpovědi
 - (ii) teorie mluvních aktů – se zabývá především tím, jak mluvčí vyjadřuje svůj komunikační úmysl
 - (iii) kognitivní pragmatika - se zabývá problematikou toho, jak adresát „dekóduje“ a chápe úmysl mluvčího, tj. na základě čeho může pochopit implicitní význam řečeného (teorie implikatury), jakou roli v tomto procesu hraje předpoklad relevance řečeného apod.
 - (iv) teorie struktury dialogu – úzce hraničí s textovou lingvistikou a zabývá se členěním dialogu a jazykovými prostředky, které tuto strukturu signalizují

- (v) sociopragmatika – se zabývá jednak jednotlivými sociálními vrstvami jazyka, jednak tvorbou, udržováním a manipulací vztahů mezi komunikačními partnery (především teorie zdvořilosti a nezdvořilosti,)
- (vi) teorie deixe.

Základní odborná latinské syntaxi, sémantice a pragmatice a textové lingvistiky:

- Pinkster H., Latin Syntax and Semantics. London 1990
- Bolkestein A. M., Functional grammar and Latin linguistics, in: *Lalies, Actes des sessions de linguistique et de littérature*, 12, 1991, str.75-115
- Kroon C., Discourse particles in Latin. A Study of *nam, enim, autem, vero* and *at*. Amsterdam 1995.
- Risselada R., Imperatives and other directive expressions in Latin. A study in the pragmatics of a dead language. Amsterdam 1993
- Lehmann Ch., Latein mit abstrakten Strukturen. München 1973
- Čermák Fr., Jazyk a jazykověda. Praha 1997
- Machová S. – Švehlová M., Sémantika a pragmatika jako lingvistické disciplíny. Praha 1996
- Levinson S. C., Pragmatics, Cambridge 1983
- Verschueren J., Understanding Pragmatics. London – New York – Sydney – Auckland 1999
- Roulet E., Speech acts, discourse structure, and pragmatic connectives, *Journal of Pragmatics* 8, 1984, str. 31-47
- Grepl M. – Karlík P., Skladba spisovné češtiny. Praha 1986
- Grepl M. – Karlík P., Skladba češtiny. Praha 1998
- Karlík P. – Nekula M. – Rusínová Z. (edd.), Příruční mluvnice češtiny. Praha 1995
- Daneš F. – Hlavsa Z. – Grepl M. (red.), Mluvnice češtiny 3. Skladba, Praha 1987
- Hrbáček J., Nárys textové syntaxe spisovné češtiny. Praha 1994
- Dressler W., Einführung in die Textlinguistik, 2. Aufl., Tübingen 1973
- Brown P., Levinson S.C., Politeness. Some universals in language use. Cambridge 1987
- Watts R. J., Politeness. Cambridge 2003

Řady odborných monografií a sborníků z nejdůležitějších oborových konferencí:

- postupně vycházející řada *Grammaire fondamentale du latin*, Louvain-Paris, Peeters 1996
- postupně vycházející řada *Papers on Grammar*, Bologna // Roma: Clueb // Herder.
- sborníky z konferencí ICCL (International Colloquia on Latin Linguistics)
- sborníky z konferencí *Colloque International sur le Latin Vulgaire et Tardif*

III. ŘÍMSKÁ LITERATURA

Římská literatura představuje soubor (převážně) latinské slovesné produkce zahrnující památky z období zhruba od 7.století př.n.l. až do konce antiky, tj. do 5.-6.století n.l. a jako taková patří k základním oborům klasických studií. Poskytuje také základní materiál pro další vědecké disciplíny klasické filologie, především pro římské dějiny.

Do souboru římské literatury jsou zahrnuta nejen díla umělecké literatury, ale i ta, kterým se v dějinách moderních literatur pozornost věnuje víceméně okrajově. Týká se to prozaických děl z oblasti literatury, kterou obvykle řadíme mezi literaturu odbornou či věcnou – spisy historiografické, filozofické, rétorické, lékařské, právnické, úřední záznamy, spisy z oblasti vojenství, zeměměřičství ad. Antičtí historici, filosofové, rétoři a další měli samozřejmě ambice umělecké a jejich díla byla – z našeho hlediska- beletristická. Uvědomujeme si tedy, že obsah a šíře pojmu „antická literatura“ není subjektivně ani objektivně shodný s „jasně“ definovaným moderním pojmem „literatura“.

Vedle děl těch nejvýznamnějších a dosud čtených autorů (např. Plautus, Terentius, Cicero, Lucretius, Catullus, Sallustius, Vergilius, Horatius, Ovidius, Livius, Seneca Mladší, Petronius, Tacitus, Apuleius, Suetonius, Augustinus, Boethius) jsou zde zastoupeni i autoři mnohem skromnější, i ti kromě jména neznámí, ale důležití proto, abychom si uvědomili, že existovalo ještě mnoho děl, která neprošla sítím dalšího výběru, a abychom nezapomínali, že se literární velikáni nepohybovali ve vakuu, ale že prožili svůj život uprostřed společenských událostí, literárních sporů, uprostřed přátel, příznivců a mecenášů, kritiků, konkurentů i závistivých nepřátel. O tom, že v pozdějších dobách bývalo až příliš těch, kteří se zabývali psaním svědčí Horatiova slova – *scribimus indocti, doctique poemata passim – znalí či neznalí – básně teď napořád píšeme všichni* (Listy 2, 1, 117). Ostatně i většina římských císařů byla literáty. Tyto naznačené souvislosti jsou významné i pro komplexnější pochopení sociální role literatury, příp. kultury vůbec, vztah tvůrců a publika, stavu a proměn společenské mentality atd.

Nejstarší doklady pocházející ještě z předliterárního období patřily v době svého vzniku do okruhu orální slovesnosti. Známe je jen díky tomu, že byly dříve či později písemně fixovány. Zpravidla se nejedná o umělecká, autorská literární díla, ale o slovesné výtvořky, které vznikly z potřeb praktického společenského života (rituální a právní texty – např. *Carmen fratrum arvalium* nebo *Leges duodecim tabularum*). K úplnějšímu obrazu o vývoji římské literatury přispívají i nedochované orální formy, které známe pouze na základě zpráv a svědectví (např. epické hodovní písně – *carmina convivalia*) nebo v pozdější, literárně

transformované podobě (např. říkadla, přísloví, úřední a právní formule). Můžeme tak usoudit, na jaké kulturní úrovni byla římská společnost, jak byla připravena na to, aby mohla mít vlastní literaturu.

Římané totiž literaturu a písemnou kulturu znali, setkávali se s ní u svých sousedů, Řeků a Etrusků. O působení Etrusků máme zpráv málo. O vlivu řecké kultury existuje ale údajů poměrně dost. Dokonce tolik, že zjednodušená komparace řeckých a římských děl vedla v minulosti – zvláště od romantismu počátku 19. století– k tomu, že se vžila představa o římské literatuře jako o literatuře epigonské, jen napodobující své vzory; proslulé bádání o pramenech (Quellenforschung), jakkoli historicky nutné a kriticky přínosné, mnohdy přecházelo v hyperkritické tušení a hledání řeckého zdroje za latinským textem. Dnes víme, že tomu tak nebylo, a ani být nemohlo. Literaturu nelze mechanicky přesadit nebo okopírovat. Pokud tedy měli průkopníci úspěch, muselo jejich snažení padnout na úrodnou, dobře připravenou půdu. Římané se ovšem k vlastní literární tvorbě dostali relativně pozdě (3. stol. př.n.l.) a je tedy samozřejmé, že využili bohatou nabídku už hotových řeckých literárních forem, žánrů, motivů a vzdělanostních výsledků. V tom nelze tedy pochybovat o závislosti římské kultury na primární řecké. Originalita Římanů spočívala v obecně uznávané schopnosti přejímat cizí a přizpůsobit je svým potřebám v souladu s vlastním sociálním uzpůsobením a duchovním založením. Bádání poslední doby se stále více vyslovuje ve prospěch autonomie římské literární tvorby.

Od samých začátků pěstovali římstí básníci, spisovatelé a dramatici značný počet žánrů, a to na vysoké úrovni, ať už to byla epika která ovšem, jak se zdá, neměla v Římě svou folklorní „mytologickou“ fázi, jako tomu bylo v Řecku před Homérem a Hésiodem), tragédie, ke které přidali i původní formu – *praetextu* (drama s národní tematikou), komedie, rovněž obohacená o nový národní typ – *togatu*, drobné lyrické formy, v próze pak historiografie, memoáry, řečnictví, odborná literatura. Položeny byly i základy didaktické a satirické poezie. Jediné, co chybělo, byla subjektivní lyrika, která se na literární scéně objevila až na rozhraní 2. a 1. stol. př.n.l. Poté se římská literatura již v plné šíři rozvíjela dál.

Stav dochování

I přes velký rozsah a žánrovou šíři, i přes různé způsoby doplnění není pro nás římská literatura dosažitelná v kompletní podobě. Jak uvádí již L. Bieler (1961) z pravděpodobných asi 800 spisovatelů a básníků si můžeme jen asi o 150 až 160 udělat představu na základě alespoň jednoho dochovaného díla, další známe pouze z fragmentů a více než čtvrtina zůstává

pro nás pouhými jmény. Ke ztrátám docházelo z různých důvodů v průběhu celého období. Dílo mohlo ztratit své čtenáře, když bylo překonáno novějším (to byl nejspíše osud mnoha děl archaického období), mohlo být zničeno v době válek a pronásledování (tak např. část spisů M. Terentia Varrona byla zničena, když byl ve 40. letech 1. stol. př.n.l. proskribován), k nejvážnějším ztrátám ale došlo až na konci antiky, paradoxně proto, že se dále opisovala a do nové podoby – kodexu – uváděla díla důležitá pro školní výuku. Mnohá z nedochovaných děl by naše znalosti jistě velmi obohatila – *Origines* Catona Staršího, některé spisy Ciceronovy, bolestně chybějící části Liviových *Dějin*, elegie Cornelia Galla, Ovidiova tragédie *Medea* nebo Variův *Thyestes*. Ještě citelnější jsou ztráty, které nás zbavují možnosti poznat úplnou podobu římského dramatu - *togaty*, *praetexty* a *mimu*, lépe pochopit počátky subjektivní lyriky (např. tvorbu většiny neoteriků), satirického básnictví (Lucilius) nebo posoudit historická díla mladších analistů, nespočetná díla římských právníků atd., atd.

Periodizace vývojového procesu

Římská literatura prošla v těch několika staletích, která leží mezi jejím vznikem a odumřením na konci antiky a počátku středověku, složitým vývojem. Je evidentní, že tak rozsáhlý komplex je nutné chronologicky i žánrově utřídit.

V literárním vývoji, který specifickým způsobem koreluje s vývojem celé společnosti, lze aproximativně stanovit jednotlivá období, která mají charakteristické znaky, významné osobnosti i díla.

Jak vyplývá z procesuálního charakteru, je velmi obtížné tyto úseky od sebe přesně oddělit a stanovit jednoduchou hranici, protože tou hranicí není rovná linie, ale různě široké pásmo s nerovnými okraji. Jde o to, že v hluboko v jednom období už se rodí díla nesoucí znaky období dalšího, naopak do období dalšího přetrvávají často rysy období minulého. Mezerovitost našeho materiálu nám však neumožňuje tyto symptomy přesně odhalit (platí to např. o konci 2. stol. př.n.l. nebo o 2. stol. n.l.).

Jako nejsnadnější by se mohlo jevit rozdělení vývoje literatury podle ekonomicko-politických dějin a v případě římské literatury se to vzhledem k těsnému až utilitaristickému spojení literatury s praktickými otázkami společenského života nabízí. Je však třeba si uvědomit, že takové dělení poskytuje jen velmi hrubý rámec. I když se totiž literární proces odbývá v určitém společenském prostředí, zachovává si jistou samostatnost. Jiným často uplatňovaným hlediskem pro periodizaci literatury je dělení podle etap jazykového vývoje.

V obsáhlejších učebnicích a příručkách dějin literatury se setkáváme s kombinací obojího, případně i s dalším dělením podle žánrů.

Stále je třeba mít na paměti, že periodizace zůstává pouze orientační pomůckou pro třídění obsáhlého a různorodého materiálu, že literární proces je dynamičtější, než lze postihnout prostým rozdělením a že při zkoumání jednotlivých děl je nutné přihlížet k jejich vlastním, specifickým rysům a hledat jejich spřízněnost bez ohledu na to, že se tím jednoduše nastíněné hranice mohou bortit.

S vědomím těchto omezení lze uvést tyto vývojové etapy :

- Zřejmě dosti dlouhé předliterární období, období charakteristické ústní slovesnou tvorbou, trvalo přibližně od konce 7. do poloviny 3. století př.n.l.

- Poté následoval velmi bouřlivý rozvoj mladé literatury, jehož první úsek končí zhruba v posledních desetiletích 2. stol. př.n.l. V této době byly vytvořeny základy literárního jazyka a konstituována podoba některých literárních (prozaických i básnických) a dramatických žánrů. Římská literatura již měla diferencovanou tvář, kterou mohla předvést svému publiku a publikum ji ochotně přijalo (Q. Ennius, Plautus, Terentius, Cato St.).

- S těmito předpoklady mohl literární proces pokračovat úspěšně dál, aby kolem poloviny 1. století př.n.l. dospěla ke svému vrcholu, klasické podobě, próza (Cicero, Caesar, Sallustius). A svůj první vrchol dosahuje i římská poezie v Catulovi a Lucretiovi.

- Jen o málo let, o generaci později, v krátké ale dynamické době Augustova principátu (zhruba půl století od konce 30. let př.n.l. do r. 14 n.l.), prožil Řím velký kulturní rozmach a tehdy nastal onen slavný „zlatý věk“ poezie (Vergilius, Horatius, Ovidius).

- Další fázi tvoří literatura raného císařství (do počátku 2. stol. n.l., tzv. stříbrné období), ve které jsou zastoupeny v podstatě všechny žánry předcházejících období, a to ve skvělých dílech velmi významných postav římské literární historie (Seneca Mladší, Tacitus), a dokonce i žánry nové (satirický epigram – Martialis, román – Petronius).

- Poslední etapou prošla římská literatura v období vrcholného a pozdního císařství (2. až 5. století), již silně poznamenána krizí impéria a silným vlivem křesťanství. O časovém vymezení není mezi badateli shoda. Někdy je za konec římské, „pohanské“ literatury považováno dokonce již 2. století. Celé toto pozdní období je v mnoha ohledech zvláštní svou společenskou i kulturní atmosférou, tím, že se v něm začínají prolínat staré římské a křesťanské náboženské, filozofické i obecně kulturní ideje a ideály a konec konců i dva různé životní styly. Z nich jeden spěje k zániku, druhý naopak nabírá síly k rozkvětu. Ve starších dějinách římské literatury, které přihlížely právě jen ke „klasickým“ rysům, bylo toto období nazýváno úpadkovým. K jisté renesanci „pohanské“ literatury však došlo ještě na konci 3. a

ve 4.století, kdy byla sepsána poslední velká díla historiografická, rétorická i básnická hlásící se klasickému římanství. Kontinuálně se ovšem až do konce antiky rozvíjela literatura odborná, zejména gramatická a právnická. Z badatelského hlediska bylo zkoumání literatury tohoto období také rozděleno do dvou oborů – klasické filologie a patristiky (patrologie), která se věnovala spisům církevních otců.

● Křesťanská literatura sílila již v průběhu 2.stol.n.l., ale výrazněji se latinsky psaná díla křesťanských autorů objevovala až od počátku 3.stol. n.l. Jednak – hlavně zpočátku – jako literatura apologetická, obranná, jednak – o něco později v dílech významných představitelů, církevních otců – v podobě spisů, které řešily zásadní otázky teologické.

Teprve v posledních desetiletích se výzkum obou oblastí více prolíná a pro literární bádání přináší velmi dobré výsledky (v oblasti poetiky, jazyka, žánrových forem).

Prameny pro studium literárních dějin

Základním pramenem jsou samozřejmě literární texty, a to ve směrodatných kritických vydáních. Ve srovnání s badateli v oblasti moderních literatur mají klasičtí filologové kromě fragmentárnosti základního materiálu ještě další nevýhody. Autory i těch dochovaných děl známe pouze z jejich tvorby, autobiografie až na malé výjimky chybí, velmi často nemáme přesné biografické údaje, chybí chronologické údaje o pořadí spisů, o vydání, jejich počtu apod. Nemáme žádné deníky, jen zřídka je možné vysuzovat ze samotných děl něco konkrétního o poměrech, ve kterých autor žil a tvořil, o jeho plánech, názorech na jiné autory apod. Určitý obraz si můžeme vytvořit na základě např. Horatiových *Listů* či *Satyr*, Ovidiových *Tristií* nebo *Listů z Pontu*, střípky můžeme vybrat dokonce i z Plautových komedií. Lépe jsme na tom, existuje-li korespondence, jako např. sbírky dopisů M. Tullia Cicerona nebo Plinia Mladšího. Ale dokonce i v těchto případech, kdy jde o soukromou korespondenci, musíme být opatrní. Cicero i Plinius Ml., každý v jiné míře, počítali s tím, že některé dopisy budou uveřejněny, takže ani ony neposkytují autentické, umělecky nestylizované nebo „necenzurované“ poznatky. Podíl na tom má jistě ta okolnost, že Římané vlastně až do konce antiky byli zvyklí zveřejňovat své pocity a názory, pokud směřovaly k vnějším okolnostem. Své nejnítěrnější prožitky a úvahy, které by naznačovaly, jakým způsobem se utváří jejich duchovní život (až na malé výjimky - např. Seneca Ml.) ve svých spisech neprobírali.

Práci s římskými literárními díly komplikuje také to, že se víceméně dohadujeme, jakou mělo to které dílo odezvu, jinými slovy jaký byl literární vkus. Nemůžeme se opřít o

publikované kritiky nebo „ohlasy“ čtenářů, posluchačů či diváků, pokud to nebyly ohlasy výrazně dobré (Vergiliova Aeneida) nebo výrazně špatné (když diváci utekli z představení Terentiovy Tchyně). Jako náhradou za dnešní kritiky slouží komentáře tehdejších gramatiků, rétorů a filologů. Velmi cenné jsou např. Donatův komentář k Terentiovým komediím, Serviův k Vergiliově nebo Macrobiův filozofický komentář k Ciceronovu *Somnium Scipionis*. Význam prací těchto komentátorů a filologů se násobí ještě tím, že oni měli k dispozici kompletní díla, z nichž nám se mnohdy dochovaly pouze fragmenty. Jsou proto důležitou pomůckou i pro rekonstrukci textu a textovou kritiku. V tomto směru se dobře doplňují s díly tzv. antikvářů (např. Gellius v *Noctes Atticae*) a pozdních encyklopedistů (Macrobius, Isidorus), kteří také uchovali ve svých kulturněhistorických spisech mnoho fragmentů. Souhrnné hodnotící zprávy o vývoji římské literatury, autorech a jejich dílech nám zanechal v rétorickém spise *Brutus* Cicero a v X.knize Základů rétoriky Quintilianus.

Metody bádání

Oč větší potíže se skrývají v samotných textech a stavu jejich dochování, o to větší pozornost je třeba věnovat výzkumným metodám. Klasická filologie až do konce 19.stol. vystačila s metodou důkladné filologické interpretace. Je třeba poznamenat, že také po dlouhou dobu tato metoda přinášela dobré výsledky a řada klasických filologů patřila ke špičkovým badatelům v literární oblasti (u nás např. prof.J. Král).

Situace se obecně změnila ve 20.století, metody literárního bádání se rozšířily a postupně pronikaly i do poměrně konzervativní oblasti klasických studií. V současné době je možné vybírat z velkého počtu teorií nebo spíše různých interpretačních přístupů k literárnímu dílu. Podle publikovaných výsledků lze vysledovat, že v bádání o dílech římské literatury se uplatňují podle míry přiléhavosti k určitým dílům a jevům. Ať už jde totiž o kteroukoliv z možných metod, otázka, kterou si kladou, zůstává v podstatě táž: jaký je smysl daného textu. Otázka se stává velmi naléhavou pro každého aktuálního recipienta, zvláště pro recipienta odborného. Znalost teoreticky podložených přístupů dává možnost výběru vhodného interpretačního „klíče“.

Není přitom důležité, zda je určitá metoda použita v čisté a úplné podobě, nebo zda je nedogmaticky vybrán některý z jejích prvků. Příkladem může být výzkum vztahů orální slovesnosti a literatury, jehož iniciátorem byl již od 60.let minulého století W. J. Ong, dlouholetý profesor na Saint Louis University. Jeho zásadní otázka je, kdy a jak se z orálního stává literární ho vedla napříč vědními disciplinami – jazykovědou, literární historií, literární

teorií, kulturní historií, psychologií, etnologií, teologií, filozofií, studiem médií a komunikace. Najdeme u něho také prvky různých teoretických přístupů. Pro klasického filologa je zajímavé, že navázal na homérovské studie M. Parryho. Ale jeho práce byly podnětem k výzkumu orality v rámci antických literatur a studie vycházející např. z centra na univerzitě v Tübingen a se zabývají počátky římské literatury (Vogt-Spira, Gregor (Hrsg.), *Studien zur vorliterarischen Periode im frühen Rom*, Tübingen (Gunter Narr) 1989 (ScriptOralia, 12); Vogt-Spira, Gregor (Hrsg.), *Strukturen der Mündlichkeit in der römischen Literatur*, Tübingen (Gunter Narr) 1990 (ScriptOralia, 19).

Užitečná a také blízká je intertextuální teorie, která klade důraz na explicitní přítomnost jednoho textu v textu jiném (např. citát, parafráze) nebo prvky přenesené v rámci určitého paradigmatu (např. žánru). Nejdůležitější latinistické práce k problémům intertextuality napsal italský badatel G.B. Conte a jeho žáci, zvl. A. Barchiesi.

Důrazem na recipienta, resp. na jeho konkretizaci literárního textu je charakteristický přístup R. Ingardena, vycházející z fenomenologické filozofie. Tato metoda má společné rysy s tzv. recepční estetikou, kterou rozvinula tzv. kostnická škola. Mezi její členy patřil také klasický filolog, M. Fuhrmann, autor dějin římské literatury. V diskusích zaměřených k obecným problémům intertextuality i „recepční estetiky“ se latinisté setkávají s moderními filology poměrně velmi často; srov. např. časopisy *Poetica*, *Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft* (München), *Materiali e discussioni par l'analisi dei testi classici* (Pisa), *Arethusa* (Baltimore), ad.

Inspirojící je pro římskou literaturu také naratologie, která vyvolala např. zájem o zkoumání antických románů, objevila se řada monografií, studií, mezinárodních konferencí, založení elektronického časopisu (Ancient Narrative). Informace jsou přístupné na <http://www.ancientnarrative.com>. Spolu se semiotikou, popularizovanou studiemi U. Eca, se naratologie stává citlivým nástrojem pro popis a vyhodnocení vývoje literatury a problémů její závislosti; srov. *Zeitschrift für Semiotic* (Tübingen) a tématický svazek *Semiotics and Classical Studies* (*Arethusa* 16, ½, 1983).

Probírat bychom mohli i další metody, literární hermeneutiku, empirickou teorii literatury, angloamerickou „novou kritiku“ a další. Diskusi o významu teorie, o historismu, o strukturalismu (a poststrukturalismu), o konceptu římské literatury a dalších otázkách dobře představuje Karl Galinsky (ed.) ve sborníku *The Interpretation of Roman Poetry: Empiricism or Hermeneutics*.

Velmi dobré obecné poučení o současných metodách a teoretických přístupech k textu (i k textu uměleckému) podává publikace J. Hoffmannové *Stylistika a... Současná situace stylistiky*, Trizonia Praha 1997.

Překlady děl římských autorů do češtiny

Nakonec bychom neměli opomenout překladatelství, obor, který se jako samostatná vědní disciplína etabloval teprve v nedávné době, v praxi se ovšem prosazuje už od starověku. V současné době, protože neustále klesá počet čtenářů, kteří mohou latinsky psaná díla číst v originále, nabývá překládání na významu, a to nejen pro veřejnost, ale i pro oblast badatelskou a školskou, neboť čtenářský zájem vypovídá mj. i o postavení oboru v očích veřejnosti a ovlivňuje jeho společenské postavení. Oblast překládaných spisů se rozšiřuje na oblast spisů filozofických, odborných (např. právnických) a křesťanských. Vzdůstávají nároky nejen na překladatele, ale i na posuzovatele a teoretiky. Vzhledem k tomu, že potenciální čtenář je čtenář bez jakýchkoli znalostí o charakteru latiny jako jazyka, o typech latinské prózy nebo o latinské verzifikaci, mají překladatelé tendenci překlad spíše uvolňovat a text činit čtivějším, bližším soudobému způsobu vyjadřování. Výzkum v této oblasti by měl pomoci v hledání té nejlepší cesty.

Zatím nejúplnější knižnicí překladů z antické literatury je Antická knihovna, založená 1969 v nakladatelství Svoboda, která už dosáhla bezmála sedmdesáti svazků. Řada cenných překladů, např. 7 svazků Antické prózy, vyšla v nedávných desetiletích v nakladatelství Odeon. V posledních letech se dostává stále většího uznání odborně fundovaným edicím nakladatelství OIKOYMENH.

Antické tradice – místo římské literatury v rámci literatury evropské a světové

Uvážíme-li, jak malé bylo původní území města Říma a Latia a jakého významu dosáhla římská kultura v průběhu dalších staletí, nezbývá než údiv a obdiv. A málem bychom byli schopni dát za pravdu i neznámému básníkovi, který napsal: *quando cadet Roma, cadet et mundus* – až padne Řím, padne i svět. Samotný Řím totiž i v době, kdy se už prohlubovala romanizace dobytých území, zůstával dlouho jediným kulturním centrem. Zde působili všichni literární tvůrci římského i neřímského původu. A teprve v době krize impéria (od 3.stol.) se kulturní život přesunul i do dalších míst mimo italské území. Střediska latinské vzdělanosti vznikala např. v severní Africe (Kartágo, Hippo Regius), v Hispánii a Galii (Corduba, Caesaraugusta, dn. Zaragoza, Augustodunum, dn. Autun, Burdigala, dn. Bordeaux,

Augusta Treverorum, dn. Trier, Trevír). Jejich rozkvět souvisel s šířením křesťanství. A když bylo na počátku 4. stol. uznáno jako státní náboženství, stala se latina jeho oficiálním jazykem v celé západní části říše.

Křesťanství, církevní i státní správa a školství se od té doby staly dalšími nositeli a šířiteli latinsky psaných písemností úředních i uměleckých. Latina pak ovládla i území za *limes Romanus* - hranicí římské říše. Latinsky se mluvilo a psalo i v Británii, Irsku, ve slovanských zemích - v Čechách, Polsku, Litvě i jinde. V těchto zemích také později stála latina a latinská literatura u zrodu literatur národních, předala jim své zkušenosti a plody. V dalších staletích žila dál autonomně jako společný jazyk evropských vzdělanců a jazyk katolické liturgie až do nedávné doby.

V době svého vzniku a trvání byla tedy římská literatura literaturou národní, neoddělitelnou součástí ideologické sféry své epochy, oporou národního sebevědomí a identity. V době dalšího působení, kdy již ztratila tyto funkce, umožňoval soubor jejích básnických i prozaických děl celé latinsky mluvící Evropě seznámení s antickým světem, především s jeho duchovním bohatstvím. Po celý středověk Západu, který prakticky neznal řečtinu, bylo latinské písemnictví jediným prostředníkem seznamujícím také s řeckou mytologií, filozofií a vědou. Výrazně působila i při vzniku latinsky psané literatury křesťanské.

Jednotlivá díla vlastní římské literatury a jejich estetické principy byly často vzorem i pro později se rozvíjející evropské národní literatury. V současné době promlouvají díla předních římských básníků a prozaiků ke vzdělaným čtenářům a jsou oceňována jako klenoty světové literatury. Výzkum v této oblasti probíhá v rámci literární komparistiky a většinou se soustřeďuje na vztahy antiky a jednotlivých národních literatur nebo na zkoumání vlivu velkých osobností (např. Cicero, Vergilius, Seneca, Petronius) či kulturních epoch a proudů; zde dominuje renesance.

*Významné středisko zaměřené na výzkum antických kulturních tradic je při Universitě v Bostonu (USA) – Institute for Classical Tradition (ICT) – <http://www.bu.edu/ict/ijct/index.html>, které vydává International Journal of the Classical Tradition (IJCT). Je zde také mezinárodní organizační centrum pro vydávání dosud nejrozsáhlejšího compendia *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)*. Jeden z připravovaných svazků (II 35,4) bude věnován odkazu římské literatury.*

Úlohu prostředníka i vzoru mohla římská literatura sehrát proto, že vyrostla na vlastních pevných základech, ale i proto že se dokázala vyrovnat s tehdy již vyspělou vzdělaností svých sousedů, Etrusků a zvláště Řeků, že si ji dokázala přisvojit. Dále pak proto, že téměř od

počátku až do svého zániku měla universalistický charakter literatury světové říše, spojovala básníky, dramatiky, rétory, filozofy a další literáty a intelektuály, kteří do Říma přicházeli z různých končin a pro které latina nebyla mateřským jazykem, ale byla pojítkem a nástrojem jejich umění. Římská literatura se tak rozvíjela jako literatura jazykově jednotná. Na konci antiky, kdy Řím ztratil svou přitažlivost a dříve dostředivý pohyb se změnil v opačný, opět zůstala latina oním společným majetkem vzdělanců roztroušených v kulturních centrech, třeba až na okrajích zanikající říše. A ještě další vlastnosti usnadňovaly šíření latinské kultury. Je to slovesné umění, které se ve všech svých tvarech prozaických, básnických i dramatických zřetelně zaměřuje na komunikaci a s tím spojené zvukové kvality. Její recipienti nemusí nutně být vysoce vzdělaní, nemusí být majetní, musí být vnímaví a komunikativní. Tyto rysy napomohly římské literatuře na jejím počátku, dovedly ji k největšímu rozkvětu a na v posledním období se uplatnily i při šíření literatury křesťanské.

Literatura:

- *Antika a česká kultura*, ed. L. Varcl, Praha, Academia 1978.
- K. Svoboda, *Antika a česká vzdělanost od obrození do první války světové*, Praha 1957.
- R. R. Bolgar, *The Classical Heritage and Its Beneficiaries*, Cambridge 1963².
- R. R. Bolgar (ed.) *Classical Influences on European Culture A.D. 500-1500*, Cambridge 1971.
- G. Highet, *The Classical Tradition. Greek and Roman Influences on Western Literature*, Oxford 1967, 1985.
- J. Irmscher, ed., *Vergil. Antike Weltliteratur in ihrer Entstehung und Nachwirkung. Eine Aufsatzsammlung*. Amsterdam, 1993.
- *The Legacy of Rome: A New Appraisal*, Richard Jenkyns, ed. Oxford, 1993.
- *Virgil* (Classical Heritage 2), C. Kallendorf, ed., New York & London, 1992.
- *A Companion to the Classical Tradition*, C. Kallendorf, ed., Blackwell 2006.
- K. Büchner (ed.), *Latein und Europa. Tradition und Renaissancen*. 1978.
- J. Keparťová, Římané a Evropa, Praha UK 2005.
- G. Montanari, *Roma: momenti di una presa di coscienza culturale*. 1976.
- L. Grenzmann et alii (ed.), *Die Präsenz der Antike im Übergang vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit*, Göttingen 2004.
- Wehrli, F. (ed.), *Das Erbe der Antike*. Zürich – Stuttgart 1963.

Hlavní souhrnná literatura k římské literatuře:

- B. Altaner, A. Stüber, *Patrologie*, Freiburg 1981⁹
- von Albrecht, *Geschichte d. römischen Literatur I., II.*, Bern - München 1992, München - New Providence - London - Paris 1994
- M.von Albrecht, *Meister römischer Prosa von Cato bis Apuleius*, Heidelberg 1983², (angl. Leeds 1989)
- M. von Albrecht, *Rom - Spiegel Europas. Texte und. Themen*, Heidelberg 1988
E. Auerbach, *Mimesis*, Bern 1982⁷, (česky 1968 a 1997)

- Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung, ed. H. Temporini, W. Haase, Berlin - New York 1972 nn.;
- (řada svazků této rozsáhlé edice je věnována řím. literatuře)
- H. Bardon, *La littérature latine inconnue*, I - II, Paris 1952 a 1956
- W. Beare, *The Roman Stage*, London 1955²
- E. Bickel, *Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur*, Heidelberg 1961²
- L. Bieler, *Geschichte der römischen Literatur*, Berlin 1980⁴
- E. Bignone, *Storia della letteratura latina*, I - III, Firenze 1946 - 1950
- H. Bloom, *Kánon západní literatury*, Praha 2000
- M. Brožek, *Historija literatury łacinskiej w starożytnosci*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdansk 1976²
- K. Büchner, *Römische Literaturgeschichte. Ihre Grundzüge in interpretierender Darstellung*, Stuttgart 1994⁶
- *The Cambridge History of Classical Literature*, 2. Latin Literature, ed. E.J. Kenney, (advis. ed. W.V. Clausen), Cambridge 1982
- v. Campenhausen, *Lateinische Kirchenväter*, Stuttgart 1986⁶
- G. B. Conte, *Letteratura latina. Manuale storico dalle origini alla fine dell'impero romano*, Firenze 1987; angl. př. Baltimore 1994, č. vyd. Praha, KLP 2003
- E. R. Curtius, *Evropská literatura a latinský středověk*, Praha 1998
- M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska, Okres augustowski*, Warszawa 1990
- M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska, Okres cesarstwa*, Warszawa 1992
- M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska, Okres cesarstwa, autorzy chrześcijanscy*, Warszawa 1994
- Cytowska, H. Szelest, L. Rychlewska, *Literatura rzymska, Okres archaiczny*, Warszawa 1996
- A. Dihle, *Die griechische und lateinische Literatur der Kaiserzeit. Von Augustus bis Justinian*, München 1989
- J. W. Duff, *Literary History of Rome from the Origin to the Close of the Golden Age*, London 1909, 1960³
- J. W. Duff, *Literary History of Rome in the Silver Age*, London 1927, 1960²
- L. Duret, *Dans l'ombre des plus grands II*, ANRW II 32, 5, 1986
- Fontaine, *Naissance de la poésie chrétienne dans l'Occident*, Paris 1981
- M. Fuhrmann, *Rom in der Spätantike. Porträt einer Epoche*, Zürich 1994
- M. Fuhrmann, *Römische Literatur*, Frankfurt 1974
- H. Zehnacker, J.- C. Fredouille, *Littérature latine*, Paris 1998²
- H. Hagendahl, *Von Tertullian zu Cassiodor. Die profane literarische Tradition in dem lateinischen christlichen Schrifttum*, Göteborg 1983
- *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, R. Herzog - P. L. Schmidt, Hg., Bd.5: R. Herzog, Hg., *Restauration und Erneuerung. Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr.*, München 1989
- *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, R. Herzog - P. L. Schmidt, Hg., Bd.4: K. Sallmann et alii, *Die Literatur des Umbruchs von der römischen zur christlichen Literatur (117 bis 284 n. Chr.)*, München 1997
- *Istorija mirovoj literatury I.*, I. S. Braginskij (red.), Moskva 1983
- F. Klingner: *Römische Geisteswelt. Essays zur lateinischen Literatur*, München 1965⁵, repr. Stuttgart 1979

- K. Kumaniecki, Literatura rzymska, Okres cyceronski, Warszawa 1977
- C. Moreschini, E. Norelli, Storia della letteratura cristiana antica greca e latina, I - II, Brescia 1995 - 1996
- Neues Handbuch der Literaturwissenschaft. Bd. 3. Römische Literatur. Red. M. Fuhrmann, Frankfurt a. M. 1974
- E. Norden, Antike Kunstprosa, Leipzig 1898 (přetisk Darmstadt 1958)
- E. Norden, Die römische Literatur. Mit Anhang: die lateinische Literatur im Übergang vom Altertum zum Mittelalter, Leipzig 1961⁶
- J. Nováková, Devět kapitol o tak zvaném stříbrném věku římské slovesnosti, Praha 1953
- E. Rawson, Intellectual Life in the Late Roman Republic, London 1985
- Saeculum Augustum, ed. G. Binder, I - III, Darmstadt 1987 - 1993
- M. von Schanz, C. Hosius, G. Krüger, Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian, 5 Bde., München 1914 - 1935
- E. Stehlíková: Římské divadlo, Praha 1993
- Ferd. Stiebitz, Stručné dějiny římské literatury, Brno 1967³
- J. Šubr, Římská literatura, Praha, OIKUYMENH 2005
- R. Syme, The Roman Revolution, Oxford 1939
- I. M. Tronskij, Istorija antičnoj literatury, Leningrad 1957² (česky: Dějiny antické literatury, II. Římská literatura, Praha 1956)
- G. Williams, Tradition and Originality in Roman Poetry, Oxford 1968

Slovníky autorů a děl:

- W. Buchwald - A. Hohlweg - O. Prinz, Tusculum Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters, Muenchen 1982²
- P. Kroh, Lexikon der antiken Autoren, Stuttgart 1972
- Metzler-Lexikon der antiken Autoren, hrsg. O. Schütze, Stuttgart - Weimar 1997
- R. Nickel (ed.), Ledxikon der antiken Literatur, D'sseldorf 1999
- Reclams Lexikon der griechischen und römischen Autoren, von B. Kytzler, Stuttgart 1997
- Slovník latinských spisovatelů, red. E. Kuřáková, A. Vidmanová, Praha, LEDA 2004
- Slovník světových literárních děl 1 - 2, red. Vladimír Macura, Praha 1988
- Słownik pisarzy antycznych, red. A. Swinderkówna, Warszawa 1982

Příručky, slovníky a učebnice literární teorie:

- Slovník literární teorie, red. Š. Vlašín, Praha 1977;
- Průvodce po světové literární teorii, M. Zeman et alii, Praha 1988;
- R. Wellek, A. Warren, Teorie literatury, Votobia 1996;
- E. Petrů, Úvod do studia literární vědy, Olomouc 2000;
- Culler, Krátký úvod do literární teorie, Host Brno 2002; (*přináší velmi užitečnou stručnou bibliografii a v příloze stručný přehled teoretických škol a směrů*);
- A. Haman, Úvod do studia literatury a interpretace díla, H+H Jinočany 1999;
- A. Nünning (ed.), Lexikon teorie literatury a kultury (ed. českého vydání);
- Trávníček, J. Holý, Brno, Host 2006;
- E. Frenzel, Motive der Weltliteratur, Stuttgart 1976;

Rétorika, poetika, metrika, versologie

Při studiu římských literárních děl se nemůžeme obejít bez znalostí rétoriky a poetiky, včetně jejich součástí versologie, resp. metricky.

V římské škole byla rétorika, a to už od vyššího stupně základního vzdělání, integrální součástí výuky. Byli s ní tedy dobře seznámeni nejen literáti, ale i velká část recipientů – čtenářů, posluchačů a v případě divadelních her i diváků. Spisovatelé, básníci, řečníci i dramatiké měli většinou velmi dobré vzdělání a už na vyšším stupni, v rétorických školách, se učili kultivovat svůj jazykový projev prostřednictvím deklamací. V těchto cvičeních museli umět patřičným způsobem rozvinout dané téma, ve fiktivních soudních řečech (*controversiae*) se připravit na argumentaci protivníka, ve fiktivních poradních řečech (*suasoriae*) se naučit přesvědčivosti. O teoretických základech této disciplíny a o jejím významu se dovídáme z rétorických spisů Ciceronových (*De oratore*, *Orator*, *Brutus*) Quintilianových (*Institutio oratoria*) a Tacitových (*Dialogus de oratoribus*). O řečnické praxi si můžeme udělat dobrý obraz zejména z dochovaných řečí Ciceronových. Pro zkoumání římské literatury jsou to díla velmi důležitá, ale respektování zásad a pouček rétoriky se netýká jenom řečnictví v úzkém slova smyslu. Rétorikou je římská literatura prostoupena. Při čtení spisů prozaických i básnických můžeme pozorovat, že jejich tvůrci měli tyto zásady vštípeny velmi hluboce. Dodržovali kompoziční schémata, dovedně užívali znalosti jednotlivých stylů, uměli uplatnit bohatý rejstřík figur a tropů. V současné literární teorii patří popis a rozbor těchto jevů do různých disciplín – do literárně orientované stylistiky a poetiky, nauky o výstavbě a tvaru literárního díla.

Pokud jde o básnická díla, nelze si představit nejen jejich odborný rozbor, ale ani prostou četbu bez základních znalostí versologie, tj. prozodie, strofiky a zvláště metricky. Z praktických důvodů jsou ale ve většině příruček o metrice zahrnuty i další oddíly versologie, tj. kapitoly o prozodických vlastnostech jazyka z hlediska stavby verše a výklady o strofických útvarech.

Metrika, jako nauka o veršových rozměrech, byla pro antické básníky především souborem pravidel, návodů a vzorců pro stavbu verše. Jednotlivé metrické vzorce je sice třeba se naučit, ale pro pochopení básnických děl bychom s tím nevystačili. Metrická osnova verše je důležitá, ale není jen složkou „technickou“, nýbrž složkou s vlastním sémantickým potenciálem. Stejně tak jazykové básnické prostředky a rétorické postupy je třeba interpretovat kontextuálně a neomezovat se na pouhý statický popis.

Versifikační systém

Veršový rytmus římských básnických útvarů je založen uspořádání a střídání dlouhých a krátkých slabik, je tedy kvantitativní, konvenčně je označován jako časoměrný. Nejmenší jednotkou je *mora* (⊖), doba potřebná pro vyslovení krátké slabiky; vyslovení dlouhé slabiky vyžaduje dvojnásobný čas, tj. dvě mory (⊖ ⊖ = –). O tom, zda je slabika dlouhá či krátká, rozhoduje jednak přirozená délka vokálu, jednak tzv. poziční délka (*syllaba positione longa*). Pro určení poziční délky jsou stanovena pevná pravidla, která vycházející z prozodických vlastností latinského jazyka.

Základní rytmickou jednotkou je stopa/takt (*pes*), která má část opatřenou rytmickým přízvukem akcentem (*ictus*) – *teze*, tzv. těžká doba, a část bez přízvuku – *arse*. Přízvuk nese vždy jedna slabika, v arsi může být slabik více. Podle umístění přízvuku ve stopě rozlišujeme stopy, resp. verše vzestupné (např. jamb) a sestupné (např. trochej a daktyl).

Nejčastěji se vyskytují stopy třídobé (jamb/*iambus* ⊖ –; trochej/*trocheius* – ⊖) a čtyřdobé, z nich hlavně daktyl/*dactylus* – ⊖ ⊖ a spondej/*spondeus* – –. S většinou dalších se setkáváme v lyrické poezii a v dramatu: tribrachys, anapest, amfibrach, kretikus, bakchej, choriamb, ionikus, molossus. V lyrické poezii a v menší míře v dramatu se uplatnila tzv. aiolská metra (nazvaná podle řeckých lyriků), která mají určité odlišnosti, především pevný počet slabik.

Pro rytmus verše jsou důležité pauzy, přerývky: *cesura* je pauza, která je umístěna uvnitř stopy, *dierese* respektuje hranici stop, je mezi stopami.

Názvy jednotlivých veršových útvarů jsou ve většině případů i jejich popisem, tj. udávají z kolika stavebních jednotek – meter (*metrum*) se verš skládá. U daktylu *metrum* odpovídá stopě, u třídobých stop obsahuje *metrum* dvě stopy. Mluvíme-li o jambickém trimetru, je to verš složený ze šesti jambických stop, daktylský tetrametr se skládá ze čtyř daktylů apod. Poslední slabika ve verši je tzv. indiferentní tj. může být dlouhá nebo krátká.

Vůbec nejfrekventovanějším veršem latinské poezie je daktylský hexametr, především stichicky (tj. souvisle, v řadě po sobě jdoucích veršů) užívaný v epice: – ⊖ ⊖, – ⊖ ⊖, – ⊖ ⊖, – ⊖ ⊖, – ⊖ ⊖, – x. Poslední slabika je indiferentní. V prvních 4 stopách může být místo daktylu spondej, tj. trojslabičný daktyl může být zaměněn dvěma dlouhými slabikami.

*Hic situs est Phaëthon, currus auriga paterni;
 Quem si non tenuit, magnis tamen excidit ausis.
 Zde je Faethón pohřben, kdys vozataj otcova vozu;
 Nezvládl jej a zhynul, však při velkém, odvážném činu.*

Dvojverší tvořené daktylským hexametrem a pentametrem, je je elegické distichon, obvyklý rozměr elegií (Propertius, Tibullus, Ovidius) a epigramů (Catullus, Martialis). Pentametr jakýmsi modifikovaným hexametrem s charakteristickou pauzou uprostřed (– ∪ ∪, – ∪ ∪, – / – ∪ ∪, – ∪ ∪, –):

*nos quoque per totum pariter cantabimur orbem,
 Iunctaque semper erunt / nomina nostra tuis
 Bude se pocelém světě i o nás společně zpívat,
 Navěky bude mé jméno / spojeno se jménem tvým*

Iambické verše se vyskytují ve dvojí podobě a v několika typech (od verše dvoustopého – dipodie až po verš osmistopý - oktonár. V lyrických básních je jejich forma pravidelnější a téměř výlučně jde o trimetr (tj. 3x dvě stopy), v dramatu, kde je iambický senár (šestistopý iambický verš) preferovaným veršem dialogů, je volnější. O míře volnosti vypovídá schéma: x –, x –, x –, x –, x –, ∪ –/x. Znamená to, že na všech místech kromě poslední stopy, může být jamb nahrazen jinou stopou.

V drobných lyrických básních (Catullus, Martialis) byl oblíbeným veršem falécký hendekasyllabus (jedenáctislabičný verš), který patří mezi aiolská metra: x x – ∪ ∪ – ∪ – ∪ – x

Ze strofických útvarů jsou častější čtyřveršové strofy: alkajská a sapfická (Horatius).

Literatura:

Metrika:

- S. Boldrini, Prosodie und Metrik der Römer. Stuttgart/Leipzig, Teubner 1999
- F. Cupaiuolo – Bibliografia della metrica latina. Napoli 1995
- F. Crusius, Römische Metrik, Hildesheim 1967⁸
- H. Drexler, Einführung in die römische Metrik, Darmstadt 1967 a 1993⁶
- W. Halporn – M. Ostwald, Lateinische Metrik, Göttingen-Zürich 1983
- J. Hrabák, Úvod do teorie verše, Praha, SPN 1986
- Ant. Kolář, De re metrica poetarum Graecorum et Romanorum, Praha 1947
- J. Král, O prosodii české, Listy filologické 1893-1898
- Lindsay, Early Latin Verse, 1922, repr. 1968

- F. Novotný, Řecká a římská metrika, Brno 1955
- M. Okál, Antická metrika a prekladanie (gréckej a latinskej poézie do slovenčiny, Bratislava, Slovenský spisovateľ 1990
- L. Quicherat, Thesaurus poeticus linguae Latinae, Paris 1898⁴

Rétorika:

- E. R. Curtius, Evropská literatura a latinský středověk, Bern 1948, česky Praha 1998
- L. Dominik, A Companion to Roman Rhetoric, Cambridge 2007
- W. Eisenhut, Einführung in die antike Rhetorik und ihre Geschichte, Darmstadt 1974
- H. Lausberg, Handbuch der literarischen Rhetorik, (2 Bände), München 1960 (2. vyd. 1973)
- H. Lausberg, Elemente der literarischen Rhetorik, München 1963
- J. Kraus, Rétorika v evropské kultuře, Praha, Academia 1998
- G. A. Kennedy, The Art of Rhetoric in the Roman World, Princeton 1972
- J. Martin, Antike Rhetoric. Technik und Methode, München 1974

Poetika:

- Aristoteles, Poetika, přel. M. Mráz, Praha, Svoboda (AK sv. 67) 1996
- Q. Horatius Flaccus, O umění básnickém (Listy 2, 3 Ad Pisones), přel. R. Mertlík, in Q. Horatius Flaccus, Vavřín a réva. Praha, Odeon 1972, s.272-285
- Hrabák, Poetika, Praha, Čs. Spisovatel 1973
- Brukner, J. Filip, Větší poetický slovník, Praha, Čs.spisovatel 1968, 1997²
- O umění básnickém a dramatickém (Antologie), Praha, KLP 1997
- Literárněteoretické texty I. (Antika, středověk, renesance), K. Sgallová (red.) a kol., Praha, SPN 1972

Římské divadlo

Antické divadlo, resp. drama, v sobě spojuje stránku literární (poetický text) s momenty pohybovými, hudebními, inscenačními, roli kulturní, náboženskou, společensko-politickou, složitou a velmi důležitou problematiku vztahu autor – stát – publikum ad. S provozováním divadla souvisí pochopitelně i divadelní architektura a výbava divadelních představení. Počátky dramatu jsou ve starém Egyptě, evropské divadlo má nicméně původ svého divadla v Řecku. Římané se k (literárnímu) dramatu dostali ve 3. stol. př. n. l. příklonem k řeckým vzorům (po etruských a kampánských vlivech) a tragedie i komedie dosáhly velmi rychle vysoké úrovně i obliby jako trvalá součást římských národních slavností (*ludi*). Badatelé věnující se římskému divadlu se zabývají historií divadla, vývojem dramatických technik a konvencí, analyzují díla dramatiků, sledují žánrové formy a jejich proměny, podobu a intenzitu poplatnosti římských autorů řeckým předchůdcům. Významné jsou otázky

sociálního postavení autorů a herců, politické role divadla, vztah ideologie a politické moci k divadlu ad.

Literatura:

- W. Beare, *The Roman Stage*, London 1964³
- M. Bieber, *The History of the Greek and Roman Theatre*, Princeton 1971
- H. D. Blume, *Einführung in das antike Theaterwesen*, Darmstadt 1978
- G. Brockett, *Dějiny divadla*, Praha 1999
- M. Beachman, *The Roman Theatre and its Audience*, Cambridge, Mass. 1992
- J. Boyle, *Roman Tragedy*, London 2005
- D. Konstans, *Roman Comedy*, Ithaca 1983
- E. Lefèvre (ed.), *Das römische Drama*, Darmstadt 1978
- E. Stehlíková, *Řecké divadlo klasické doby*, Praha 1991
- E. Stehlíková, *Římské divadlo*, Praha 1993
- E. Stehlíková, *Divadlo za časů Nerona a Seneky*, Praha 2005
- E. Stehlíková, *A co když je to divadlo? Několik zastavení nad středověkým latinským dramatem*, Praha 1998
- E. Scodel (ed.), *Theatre and Society in the Classical World*, Ann Arbor 1993
- Zimmermann (ed.), *Rezeption des antiken Dramas auf der Bühne und in der Literatur*, Stuttgart-Weimar 2001

IV. ŘÍMSKÉ DĚJINY A ZÁKLADNÍ (POMOCNÉ) DISCIPLINY

Římské dějiny

Římské dějiny jsou zpočátku dějinami města Říma (*Urbs Roma*), postupně expandují do dějin Itálie a posléze, po římském ovládnutí západního a východního Středomoří, se stávají dějinami světové říše. Takový úspěch nemělo žádné jiné město v dějinách. Hranice říše, dosažené za vlády císařů, vymezily prostor antické civilizace, jejíž vliv (a politická autorita říše) se projevovaly ještě ve vzdálenějším prostoru - ve Skandinávii, v jižním Rusku, v Indii a na hranicích Číny, ve vnitru Afriky. V tomto útvaru se vše vztahovalo k městu Římu, i římské občanství: udělováním občanství podrobenému, etnicky a kulturně různorodému obyvatelstvu, se neustále zvětšoval počet Římanů – Římané tak tvořili občanské, nikoli etnické společenství. Hrdost římské vládnoucí elity na suverénní postavení Říma ve světě, podpořená pak v době Augustově intelektuály a básníky, vedla k formulaci ideje „věčného Říma“ (*Roma aeterna*), která přežila pád Říma na konci antiky, a stala se zdrojem představ o „vzorovosti“ Římanů, v jejichž dějinách a kultuře lze najít příklad a poučení pro cokoli. *Imperium Romanum* se pak stalo inspirací pro jakékoli pozdější imperiální záměry – od Karla Velikého, přes Svatou říši římskou národa německého k britskému impériu i k Napoleonovu

císařství. Naznačená výjimečnost římských dějin nadlouho podstatně ovlivnila i jejich zkoumání, které má své počátky samozřejmě už v antickém dějepisectví, jak římském, tak řeckém. Římské historické vědomí, udržované kolektivní paměť (*memoria*) a silným akcentem na morální příkladnost minulosti, bylo vždy přítomným „pozadím“ nejen pro praktickou politiku, ale i pro římskou literární a uměleckou tvorbu.

Dnešní běžné dělení římských dějin do tří velkých epoch – doby královské, doby římské republiky a období císařského – má svůj počátek už u římských historiků. Tacitus na začátku svých *Letopisů*, ve kterých líčí dějiny od smrti Augustovy až po konec vlády Neronovy, píše ve stručném shrnutí, že na počátku vládli v Římě králové, pak prožili Římané období svobodného státu pod správou každoročně volených konzulů, a poté se dostalo město pod vládu jednoho muže (*princeps*), což byla cena za zajištění míru a bezpečí po krutých občanských válkách. Příznačné je, že Tacitus hovoří o Městě, nikoliv o říši: události mohly probíhat kdekoli, ale skutečně důležité záležitosti mohly probíhat jen v centru, tedy v Římě. Lze říci, že tento pohled byl typický pro římské historiky vůbec. První římské historikové, (ale i Titus Livius v době Augustově) sepisující dějiny v analistickém způsobu (tj. řazením událostí v časové posloupnosti jednotlivých let), zahajovali svůj výklad zpravidla založení Říma a rozšiřovali svůj prostorový záběr pouze v souvislosti s aktivitami římského národa; neřímský svět je zajímal jen potud, pokud s ním Římané přišli do kontaktu, zpravidla válečného. Římané neměli řecký smysl pro universalismus, aby je z vědeckého zájmu zajímal svět jako takový. Řecký historik Polybios (2.stol. př.n.l.) chápal římské dějiny naopak z řecké perspektivy jako proces uskutečňování univerzálních dějin. Z římského hlediska se naopak národní dějiny staly univerzálními jen tím, že římský národ se mocensky a právně zmocnil světa. Jiný způsob chápání historického universalismu přišel s křesťanským vnímáním dějin jako cesty ke spasení, pro něž obzvláštní význam pak měly římské dějiny od Augusta, jenž byl pokládán za Bohem vyvoleného světského připravovatele cesty pro světové šíření křesťanství.

Toto pojetí římských, především císařských dějin, pak bylo typické pro středověk. Římské dějiny si v podstatě ponechávaly politický charakter a měly morálně-pedagogický význam až do doby osvícenských myslitelů. Skutečně vědecký zájem o dějiny se objevil až s E. Gibbonem (1737-1794) a zvláště s kritickými postupy B.G. Niebuhra (1776-1832), zakladatele moderní historické vědy.

Literatura:

- J. Pečírka a kol., *Dějiny pravěku a starověku I-II*, Praha 1989.³

- J. Burian – P. Oliva, *Civilizace starověkého Středomoří*, Praha 1983.
- J. Burian, *Římské impérium*, Praha 1997.
- J. Bednaříková, *Stěhování národů*, Praha 2005.
- J. Češka, *Zánik antického světa*, Praha 2002.
- E. Badian, *Foreign Clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford 1968.
- H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunden I. Republik und Kaisertum bis 284 n. Chr.* München 1970.²
- J. Bleicken, *Die Verfassung der Römischen Republik, Grundlagen und Entwicklung*, Paderborn 1977.²
- J. Bleicken, *Lex publica. Gesetz und Recht in der römischen Republik*, Berlin 1975.
- P. Brown, *The World of Late Antiquity, AD. 150-750*, London 1971.
- A. Demandt, *Die Spätantike*. München 1992.
- K. Christ, *Römische Geschichte. Einführung, Quellenkunde, Bibliographie*, Darmstadt 1980.
- *A Companion to the Hellenistic World*. Ed. A. Erskone, Oxford 2005.
- *A Companion to the Roman Empire*. Ed. D. S. Potter, Oxford 2006.
- *A Companion to the Roman Republic*. Ed. N. Rosenstein, R. Morstein-Marx, Oxford 2004.
- J. A. Crook, *Law and Life of Rome*, London 1967.
- Y. Le Bohec, *The Imperial Roman Army*, London 2000.
- H. Flower (ed.), *The Cambridge Companion to the Roman Republic*, Cambridge 2004.
- A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602 A.D. A Social, economic and administrative survey, I-III*, Oxford 1964.
- W. Eck, *Augustus a jeho doba*, Praha 2004.
- M. T. Boatwright et al., *A Brief History of the Romans*, New York-Oxford 2002.
- B. Galinsky (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, Cambridge 2005.
- M. Grant, *Dějiny antického Říma*, Praha 1999.
- M. Grant, *Římští císařové*, Praha 2002.
- F. Kolb, *Rom. Geschichte der Stadt in der Antike*, München 1995.
- C. Lepelley (ed.), *Rome et l'intégration de l'Empire, 44 av.J.-C. – 260 apod. J.-C.*, 2 sv., Paris 1998.
- J. Martin, *Die Populären in der Geschichte der römischen Republik*, München 1965.
- E. Meyer, *Römischer Staat und Staatsgedanke*, Berlin 1971.⁴
- F. Miller, *The Emperor in the Roman World*, London 1977.
- A. Momigliano (ed.), *The conflict between paganism and Christianity in the fourth Century*, Oxford 1963.
- F. Münzer, *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*, Leipzig 1920.
- R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1939.
- B. Swain- M. Edwards, *Approaching Late Antiquity*, Oxford 2004.
- S. Treggiari, *Roman Social History*, London 2001.
- J. Wachter (ed.), *The Roman World I-II*, London 2002.
- K.D. White, *Roman Farming*, Oxford 1970.

Základní (pomocné) disciplíny

A. Antická chronologie

Chronologie (řec. ho chronos = čas) zkoumá měření, dělení a zaznamenávání času u historických společností. Ve starověku existovalo velmi mnoho systémů počítání času (kalendářů), postavených na lunárních, solárních nebo i smíšených principech. V Řecku uplatňovala každá obec své počítání času, lišilo se nastavení počátku kalendáře, docházelo ke změnám, k nepravidelnostem, k prolínání systémů či k užívání několika kalendářů současně. Např. v Egyptě císařského období byly dokumenty datovány podle staroegyptského, makedonského a římského kalendáře, což mj. badatelům ulehčilo synchronizaci.

Hlavním úkolem chronologických studií je jednak poznání systémů jednotlivých letopočtů, zjištění jejich principů, zajištění co nejvíce průkazných dokladů pro jejich synchronizaci, jednak správné časové zařazení historických událostí. Primární je v tomto směru stanovení tzv. relativní chronologie, tj. stanovení časového vztahu (sledu) dvou či více událostí či jevů navzájem. Završením chronologické snažení je pak stanovení tzv. absolutní chronologie, kdy událost je časově určena v letopočtu dnes námi užívaném (tedy spočívajícím na gregoriánském kalendáři, platném od r. 1582). Tak například časový vztah: básník Ennius působil dříve než Vergilius je relativní chronologií, určení, že Ennius zemřel v r. 169 př.n. l. je chronologií absolutní. Pro filologická, historická, sociologická apod. bádání je „důležitější“ chronologie relativní, neboť její určení je rozhodující pro poznání např. literární závislosti autorů či pro správně stanovení příčin a důsledků v dějinných souvislostech. I moderní chronologie má ovšem své meze dané nedostatkem potřebných údajů.

Problém času, časových vztahů a datování byl samozřejmě důležitý už pro antické učence, zvláště pro historiky, kteří ve svých historických výkladech museli řešit pokud možno jasně umístění událostí v čase a usilovat o jejich synchronizaci na určitém, univerzálně přijatelném principu. Chronologií se zabýval Eratosthenés (3. stol. př.n.l.), jeho současní historik Tímaios zavedl do historiografie datování podle olympiád (1. olympiáda 776 př.n.l.); Římané přijali pro své dějiny datování *ab Urbe condita* (a.U.c., od založení Města), když posléze díky vědecké autoritě Marka Terentia Varrona (1.stol. př.n.l.) byl začátek této éry položen do r. 753 př.n.l. Caesarova reforma kalendáře, platného od 1. ledna 45 př.n.l., zavedla poprvé „celosvětový“ kalendář, ale nezavedla nový letopočet. Dnešní počítání let podle křesťanské éry (pomyslný rok 0 jako rok narození Ježíše Krista) zavedl r. 532 skytský mnich Dionysius Exiguus. Ten vyšel z předchozích prací křesťanských chronografů, zvláště biskupa

Eusebia z palestinské Caesareie (zemř. 339), který ve své historické synopsi (*Chronikon*) srovnal pohanské (tj, řecko – helénisticko – římské) dějiny se starozákonními a křesťanskými (od Abraháma po Konstantina Velikého, 2016/15 př.n.l. – 325 n.l.); jeho synoptické tabulky později přeložil a do roku 378 rozšířil Hieronymus.

Na počátku novodobé chronologie stojí humanista Sicco Polentone (1375-1447), který se pokusil o sepsání prvních dějin latinské literatury. Za zakladatele moderní chronologie je pokládán Joseph Julius Scaliger (1540-1609), který mj. úspěšně rekonstruoval nedochovanou část Eusebiovy Kroniky.

Literatura:

- E. Bickermann, *Chronology of the Ancient World*, London 1968.
- P. Brind'Anim, *Le calendrier romain*, 1983.
- D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Chronologie*, Darmstadt 1990.
- A. K. Michels, *The Calendar of the Roman Republic*, Princeton 1967 (přetisk 1978).
- G. Radke, *Fasti Romani*, München 1990.
- M. Salzman, *On Roman Time*, Oxford 1990.
- A. E. Samuel, *Greek and Roman Chronology, Calendars and Years in Classical Antiquity*, München 1972.

B. Antická paleografie

Paleografie (řec. palaios = starý, hé grafé = písmo, psaní) se zabývá podstatou a dějinami starých písem, v antickém kulturním kontextu tedy alfabetou a latinkou. Její výsledky jsou předpokladem správného přečtení a rekonstrukce starého psaného textu, rozhodnutí o jeho pravosti, jeho datace a případně i určení místa jeho původu. Odborníci v paleografii znají dobové i místní konvence v užití písma a jsou schopni postihnout i psací zvyklosti individuálního pisatele. Při čtení rukopisných textů je nezbytné znát užívané zkratky, ligatury (spojení písmen), případně jiné uplatňované znaky – jen tak je možné odhalit případné chyby písaře. Paleografie se zabývá především písmem užívaným při psaní na papyru či na pergamenu (to ve větší míře od 2. stol.n.l.), avšak má svůj význam i pro epigrafiku (zvl. nástěnné nápisy), neboť monumentální písmo nápisů mělo do jisté míry souběžný vývoj s písmem psaným (knižním). Až do konce antiky se užívalo majuskule (*scriptura capitalis*) v několika podobách: elegantní *capitalis quadrata* (v rukopisech užitá jen výjimečně), méně ukázněná *capitalis rustica*, dále *capitalis cursiva* (v starší a mladší podobě), pozdněantická unciála aj. Paleografie věnuje pozornost i psacímu materiálu (písmo se lišilo v závislosti na užitém materiálu), způsobu jakým byl text zaznamenáván (psaní, malování, rytí, tesání...); písmo se lišilo i podle určení textu (běžný vzkaz vedle luxusně vybavené textu

pro náročné čtenáře). Tak rozeznáváme např. velkolepé písmo nápisů, vrcholné v době Augustově (*scriptura monumentalis*), písmo knižní (*scriptura libraria*), písmo běžné (*scriptura actuaria*). Paleografie sleduje i vývoj psací techniky, svitků a knižních forem, protože tu jde o významné datovací okolnosti. Výjimečně lze sledovat osudy knihoven, případně i obchod s knihami.

Paleografické studie ovšem nekončí u antických textů. Prakticky všechny antické texty se nám dochovaly prostřednictvím středověkých rukopisů a při jejich čtení se v návaznosti na antickou paleografii uplatňuje paleografie středověká, sledující navíc i vztahy mezi písarskými školami a lokálně odlišnými písmi, jichž bylo v Evropě větší množství až do vítězství karolinské minuskule na konci 8. století, která v dobře a snadno čitelné podobě vládla až do 12. století, kdy byla vystřídána „gótským písmem“. Ještě v 15. století pak Poggio Bracciolini humanistickou minuskulí, obdobu minuskule karolinské.

Literatura:

- G. Fumagalli, *Paleografia greca e latina*. Milano 1911.
- J. Mallon, *Paléographie latine*, Madrid 1952.
- Scatone de Vries, *Album paleographicum*, Leden 1909.
- R. Seider, *Paläographie der lateinischen Papyri*, Bd I, II 1. II 2, Stuttgart 1972 -1981.
- W. Schubert, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Heidelberg 1966.
- T. Kleber, *Buchdandel und Verlagwesen in der Antike*, Darmstadt 1969.²

C. Papyrologie

Papyrologie je jedinou z pomocných disciplin, jejíž uplatnění je omezeno jen na starověk: zabývá se totiž texty zapsanými na papyru, psacím materiálu vyrobeném ze stejnojmenného egyptského rákosu, na nějž se přestalo psát v 8. stol.n.l.. Předmětem zkoumání papyrologie jsou též texty na ostracích (hliněných střepích) a na dřevěných voskových destičkách. Papyry, podléhající snadno vlhku, se zachovaly především v suchém písku středního Egypta (oáza Fajjúm – lokalita Tebtunis, okres Arsinois – Oxyrhynchos, aj.), v okolí Mrtvého moře (známé kumránské svitky náboženské sekty Essénů), v Dúra-Európu na Eufratu, a také u Herkulanea v Kampánii, ve vile senátora L. Calpurnia Pisona, zasypané při výbuchu Vesuvu 79 n.l. (těžce poškozené svitky s filosofickými texty). Texty na papyrech jsou psány převážně řecky, větší počet je v koptštině; latinsky psaných textů je poměrně málo, má tedy papyrologie pro latinskou filologii menší význam než pro filologii řeckou. Obrovskou důležitost má však tato disciplína pro helénistické a římské dějiny, neboť díky informacím z papyrových dokumentů čerpají výjimečné poznatky k mnoha sférám společenského života.

Podle obsahu se papyry dělí na literární a neliterární. Literární, nesoucí texty antických autorů, především řeckých; tyto papyry, s texty psanými kaligrafickým písmem, jsou vlastně zbytky antických soukromých knihoven. Nálezy těchto papyrů při pokračujících archeologických výzkumech jsou dnes prakticky jediným příslibem na rozšíření dochovaných literárních textů o nové, většinou ovšem fragmentární přírůstky. Neliterární papyry jsou zprávy, dokumenty (něm. Urkunden) a tvoří hlavní masu všeho papyrologického materiálu. Texty těchto zpráv je vesměs originální a mají velmi pestrý obsah: jsou to např. úřední hlášení, nařízení a pokyny majitelů správcům, inventáře, účty, soukromé dopisy, svatební smlouvy, záznamy o narození a úmrtí, údaje o daňovém systému, lékařské recepty, hlášení o chodu zemědělských statků, potvrzení o vykonání náboženských obětí, atd., atd. Papyry jsou tak bezprostředním, pestrým a velice věrným svědectvím o každodenním životě a mentalitě lidí všech společenských vrstev, o hospodářském prostředí a sociální realitě, o chodu administrativy, v Egyptě helénistického a císařského období. V těchto ohledech je Egypt nejdůkladněji zdokumentovanou oblastí v celém Středomoří.

Práce papyrologa patří k nejnáročnějším a vyžaduje speciální průpravu i využití speciálních technik. Začíná velmi choulostivým rozvinutím svitků, jejich restaurováním a konzervací, pokračuje čtením, rekonstrukcí (doplněním) textu, jeho výkladem a publikací. Papyry se publikují buď ve vícesvazkových souborech podle nálezových lokalit, nebo po jednotlivých sbírkách, často ovšem porůznu v různých časopisech (např. *Archiv für Papyrusforschung*, *Aegyptus*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, *Chronique d’Egypte*). Sbírkou několika set neliterárních papyrů vlastní i pražská Národní knihovna (Papyri Wessely Pragenses).

Literatura:

- R. Dostálová, R. Hošek, G. Messeri, W. B. Oerter, R. Pintaudi, Papyrologie (řecká, latinská, koptská), Praha 2006.
- G. Cavallo (e talii), Scrivere libri nel mondo antico, Firenze 1998.
- R. Cavenaile, Corpus papyrorum Latinarum, Wiesbaden 1958.
- A. Calderini, I papiri: Guida allo studio delle papirologia greca e romana, Milano 1962³
- M. David – B.A. van Groningen, Papyrological Primer, Leden 1965⁴.
- J. Friedrich, Geschichte der Schrift, Heidelberg 1966.
- O. Montevecchi, La papirologia, Milano 1988.²
- E. G. Turner, The Papyrologist at Work, Durhasm 1973.

D. Epigrafika

Epigrafika (též epigrafie; z řec. epigrafó = zapisuji, vpisuji) je speciální filologicko-historická disciplína zabývající se čtením, datováním, komplexním rozbořem a publikací řeckých a latinských nápisů, tj. textů vyrytých či vytesaných do pevného materiálu, především kamene (zvl. různé druhy vápence), bronzu, zlatých plíšků, olova, na cihlách (kolky výrobců), nádobách, předmětech denní potřeby a na nářadí; nápisy se dochovaly i na stěnách (zvl. v Pompejích. Nápisy nalezené *in situ* (na původním místě) je třeba nápis očistit, změřit (včetně šířky a výšky řádek), popsat, přečíst a pořídit jeho dokumentaci. V dalším postupu je nutno dle obsahu určit druh nápisu, není-li úplný, je třeba se pokusit o jeho (hypotetické většinou) doplnění. Text je pak třeba podrobit důkladnému výkladu (v konfrontaci s jinými analogickými texty), upřesnit dle možnosti jeho dataci. Práce epigrafikova končí publikací nápisu. Práce s nápisy vyžaduje velké zkušenosti a znalosti jazyka, dějin, reálií, stylu oficiálních textů, velkého množství zkratk, bohatě užívaných na římských nápisech.

V Římě se s nápisy ojediněle setkáváme od 6. století př.n. l., ve větší míře ale až od 3. století př.n.l. (např. známé náhrobní veršované nápisy z hrobky Scipionů); z doby římské republiky je však celkový počet dochovaných nápisů poměrně velmi malý. Hlavní masa latinských nápisů patří do 1.-3. stol.n.l., ve 4.století nápisy silně ubývají. Díky archeologickým výzkumům přibývají každoročně nové nápisy. Nápisy lze rozdělit do několika druhů (kritéria pro dělení bývají různá): monumentální, veřejné (zákony, nařízení císařů, usnesení senátu, úřední edikty, statuty měst ad.), votivní, dedikační, náhrobní, tzv. *diplomata militaria* (oficiální potvrzení o propuštění vojáků ze služby), nápisy na silničních milnících ad. V oblasti filologických studií jsou nápisy významným pramenem pro studium vývoje jazyka, dějin písma (odlišnosti jednotlivých provincií); množství literárních nápisů (tzv. *carmina epigraphica*) umožňuje zkoumat tvorbu anonymních básníků a vztah „nizké“ literární kultury k tvorbě velkého básnictví. Historicky nejvýznamnější jsou ovšem nápisy veřejného charakteru. Votivní a dedikační nápisy dávají informace o náboženství a šíření kultů, nápisy vojenského obsahu zase o pohybech vojenských jednotek, náhrobní nápisy nám přibližují jména velkého počtu lidí a umožňují zkoumat sociální situaci, etnickou skladbu obyvatelstva, strukturu rodin, a tak činit demografické, byť opatrné, soudy. Náhrobní nápisy a čestné nápisy významných civilních a vojenských osobností nám dávají významné poznatky o kariérách císařské doby v širokých sociálních a politicko-kulturních souvislostech (tzv. prosopografická metoda bádání). Při univerzálním, jazykově bilingvním prostředí římské říše je samozřejmé, že důležitá úřední sdělení byla na řeckém Východě publikována řecky nebo

dvojazyčně (srov. např. známé Monumentum Ancyranum, zachycují Augustův výčet vlastních skutků (*Res gestae Divi Augusti*)).

Nápisy, jejichž současný počet (řeckých i latinských) lze odhadnout na půl milionu, jsou rozptýleny ve sbírkách a depositářích muzeí a věd. institucí po celém světě. Jejich přístupnost by nebyla možná bez publikací velkých, systematicky uspořádaných souborů nápisů. Největší dnešní soubory, které se dosud doplňují, byly založeny německou vědou už v polovině 19. století. Pro řecké nápisy to je soubor *Inscriptiones Graecae* (IG), iniciovaný K. A. Böckhem (pod původním názvem *Corpus inscriptionum Graecarum*), pro nápisy latinské *Corpus inscriptionum Latinarum* (CIL), založený Th. Mommsenem. Nápisy jsou v tomto souboru, organizovaném v 17 svazcích (volumina), publikovány v postatě na geografickém principu: vol. I obsahuje všechny nejstarší latinské nápisy, především z Itálie, před dobou Augustovou; vol. II. nápisy ze Španělska, vol. III. z podunajských provincií a z Východu, vol. IV. zahrnuje nápisy z Pompejí a jiných měst Kampánie postižených výbuchem Vesuvu; vol. VI. je nejobsáhlejší, protože uvádí nápisy Říma z císařského období (téměř třetina všech dochovaných latinských nápisů!); vol. VII. je věnován nápisům z Británie, VIII. z Afriky, IX.-XI. nápisům z Itálie, Sicílie a Sardinie, XII. nápisům z Narbonnské Galie, vol. XIII nápisům z Galie a Germánií a vol. XIV. zahrnuje nápisy z Latia. Vol. XV shromažďuje nápisy na předmětech denní potřeby (tzv. *instrumentum domesticum*), vol. XVI. vojenské diplomy a konečně vol. XVII. uvádí nápisy z římských milníků. Některé ze svazků byly během doby doplněny, nebo i překonány publikacemi vzniklých v jiných (národních) projektech (např. nápisy z Británie, Afriky). Nápisy italské se dočkaly i další série: *Inscriptiones Italiae/Supplementa Italiae*. (Informace o databázích *Corpusu* lze získat na elektronické adrese: www.cil.bbaw.de/dateien/forschung.html).

Epigrafické soubory:

- Corpus inscriptionum Latinarum (CIL) v 17 svazkových oddílech, Berlin.
- Inscriptiones Graecae (IG) v 15 svazcích, Berlin.
- H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae* (ILS, Dessaus), I-III, Berlin 1892-1916.
- A. Degrassi, *Inscriptiones Latinae Liberae rei publicae* I-II, Firenze 1963.
- R. Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad res Romana pertinentes*, I, III-IV, Paris 1911-1927.
- R. K. Sherk, *Roman documents from Greek East*, Baltimore 1969.

Literatura:

- I. Calabi Limentani, *Epigrafia latina*, Milano 1991.⁴
- E. Meyer, *Einführung in die lateinische Epigraphik*, Darmstadt 1972.
- L. Keppie, *Understanding Roman Inscriptions*, London 2005.²

- L. Roberts, Die Epigraphik der klassischen Welt, Bonn 1970.
- L. Vidman, Psáno do kamene, Praha 1975.

E. Antická numismatika

Numismatika (z řec. to nomisma = peníz, lat. nummus) je speciální disciplinou, jejíž oblastí jsou mince, tj malé slitky kovu, sloužící jako míra hodnot a prostředek oběhu a plateb, za jejichž hodnotu ručil stát (vydavatel) svým znakem případně i nápisem (= razítko na líci a rubu mince, mincovní typ). Nejde při tom pouze o popis, určení, datování a systematické zařazení mince do příslušné měnové soustavy, nýbrž o hlubší zpracování numismatického materiálu jako oficiálního historického dokladu s politickým, ekonomickým, náboženským, historicko-uměleckým, ideologickým i paleografickým významem. Antické mince, především celé soubory mincovních nálezů, jsou významným pramenem pro politické a sociální dějiny, pro hospodářství států a měst, pro náboženství, pro dějiny umění, pro úroveň technologie, pro politickou propagandu, pro dějiny peněz ad.

Antická numismatika sleduje vývoj mincí, jejich výrobu a organizaci mincovnictví od jejich vzniku v 2. polovině 7. stol. př.n. l. Zkoumá organizaci a činnost mincoven, provádí analýzu mincovních kovů, v nichž jsou mince raženy, studuje hodnotové poměry mincí, měnové systémy a jejich rozšíření. Podle nálezů mincí usuzuje o intenzitě obchodních a politických styků, při kolísání obsahu vzácného kovu v mincích usuzuje na krizové změny v hospodářské situaci států apod. Zkoumání vyobrazení na mincích přináší bezpočet poznatků z oblasti politického, ústavního, náboženského a duchovního života. Počátek římského mincovnictví se klade k roku 280 př.n.l. a římské mince jsou systematicky studovány zvláště v období republikánském a zvláště v období císařském. V první fázi (do ca. 212 př.n.l.) jsou měděné mince (asy) založeny na librálním standardu, kdežto mince stříbrné na tzv. kampánském standardu (didrachmy). Kolem r. 212 př.n.l. došlo k první ražbě stříbrného denáru, tarifovaného podle měděného asu (1 denár = 10 asů). Denár, kvalitní mince, se už ve 2. století př.n. l. stal „světovou“ měnou ve Středomoří, což bylo podpořeno mocenským postavením Říma. Zajímavou skutečností v Římě je sebevědomá role římských aristokratů, kteří –jako mincmistři– prosazují rodinné a osobní motivy do obrazů na mincích. Mince se od té doby stávají prostředkem politické propagace, symbolem sociálního statutu a zajímavým dokladem politické kultury římské elity. Rozvrat měny v období občanských válek byl napraven až Augustovými reformami, jehož měnový systém v podstatě platil až do hluboké krize ve 3. stol. n. l., kdy říše byla stížena nejhlubší inflací. Až do tohoto století existovala v říši pluralita měn: vedle říšských ražeb, vyráběných převážně v mincovně na římském

Kapitolu (u chrámu Junony Monety – odtud označení peněz moneta, money, monnaie, Münze), obíhaly v říši mince provinční, lokální ražby „autonomních“ měst, vazalských dynastií ad. S touto pluralitou skoncoval Diokletianus, od něhož se razí pouze říšské peníze stejného typu v asi 20 mincovnách. Měnu stabilizoval však až Konstantin Veliký zavedením nové stabilní zlaté mince, solidu, která se stala vzorem středověkých ražeb. Císařské mince jsou pozoruhodné tím, že v úhrnu obrazů císařů (včetně uzurpátorů) a členů jejich rodin představují největší portrétní galerii, dále pak tím, že svými obrazy a nápisy (nejčastěji politickými hesly) plní roli významného komunikativního prostředku mezi císařem a jeho poddanými: císař cosi sděluje či slibuje obyvatelstvu a očekává zpětnou vazbu ve formě loajality.

Numismatické katalogy a synopse:

- Coins of the Roman Republic in the British Museum I-III, ed. H.A. Gruber, London 1910.
- British Museum Catalogue, Coins of the Roman Empire, London od 1923 (dosud 6 sv.).
- E. A. Sydenham, The Coinage of the Roman Republic, London 1952.
- M. H. Crawford, Roman Republican Coinage I-II, Cambridge 1974.
- The Roman Imperial Coinage (RIC) I – X, ed. H. Mattingly, R.A.G. Carson ad., London 1923 – 1994.

Literatura:

- B. V. Head, Historia nummorum, Oxford 1911.²
- K. Christ, Antike Numismatik. Einführung und Bibliographie. Darmstadt 1972.²
- A. M. Burnett, Coinage in the Roman World, London 1987.
- R. Göbl, Antike Numismatik I-II, Wien 1982.
- C. Howgego, Ancient History from Coins, London – New York 1995.
- R. Bartoloni, Monete di Roma imperiale. Milano 2001.
- M. H. Crawford, Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean
- Economy, Berkeley 1985.
- K. Kurz, Mince starověkého Řecka a Říma: antická numismatika, Praha 2006.
- H. Moesta, P. R. Franke, Antike Metalurgie und Münzprägung. Ein Beitrag zur Technik-geschichte, Basel- Bonn – Berlin 1995.
- E. Nohejlová-Prátová, Základy numismatiky, Praha 1975.

F. Antická metrologie

Metrologie (řec. to metron = míra) je speciální technickou a statistickou disciplínou zabývající se systémy antických vah a měr všeho druhu, které antické společnosti užívaly v podobné pestrosti, jako tomu bylo u měření času. Metrologie sleduje a srovnává jednotlivé

vahové standardy (z nichž se odvozovala váha mincovních nominálů) a snaží se zjistit užívané vahové jednotky a jejich vzájemné vztahy v různých oblastech. Podobně zajišťuje poznatky o jednotkách délkových, plošných a objemových. Konečným výsledkem zkoumání je množství srovnávacích tabulek a převody antických měr na běžné moderní ekvivalenty (gramy, metry, litry). Pramenem pro metrologická studia jsou prameny literární, nápisné, papyrologické, mince, nálezy archeologické (váhy, závaží aj.). Výsledky bádání této disciplíny jsou zásadně významné pro archeologii, epigrafiku, numismatiku, hospodářské dějiny, dějiny techniky, topografii a koneckonců pro věcné pochopení běžných textů, pokud obsahují jakékoliv měrné údaje.

Literatura:

- F. Hulsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin 1882.
- F. R. Faldy, Metrological Tables, New York 1965.
- B. Kisch, Scales and Weights, 1965.

V. TEXTY ANTICKÝCH AUTORŮ, HISTORIE JEJICH DOCHOVÁNÍ A ZPŮSOBY JEJICH EDIČNÍHO ZPRACOVÁNÍ

Student klasické filologie, který se věnuje svému oboru v dobře vybavených knihovnách dnešních univerzitních pracovišť, si mezi stovkami tištěných edic latinských a řeckých autorů ani nemusí uvědomit, že tyto texty nebyly novověké Evropě zachovány automaticky a že jejich holé přežití do dnešní doby záviselo na řadě historických okolností a také náhod. Jako úvodní příklad může posloužit osud vrcholného díla Cornelia Tacita *Annales* – *Letopisy*. Jejich počátek se zachoval v jediném středověkém rukopisu vzniklém v severovýchodní Francii v 9. stol., přežila však jen jeho první část obsahující knihy 1–6 *Letopisů*, zbytek rukopisu je nenávratně ztracen. Knihy 11–16 *Letopisů* se dochovaly v jiném zcela ojedinělém středověkém rukopisu vzniklém v 11. stol. v jižní Itálii. Ten však při svém objevení Giovanni Boccacciem v roce 1370 již postrádal svůj počátek. Střední část jednoho z nejcennějších děl římské prózy je tak již navždy ztracena.

Papyrus - psací látka antické civilizace

Je nespornou skutečností, že přežití literárních a paraliterárních památek starých civilizací bylo úzce vázáno na volbu média, kterou tyto civilizace pro záznamy svých písemností zvolily. Čínská kultura těžila z rané znalosti výroby papíru, informace o

mezopotámských kulturách přežily v písemných záznamech na hliněných tabletech (objevovaných ovšem až počínaje 19. stoletím), indická civilizace využila své do krajnosti kultivované ústní tradice, která díky existenci specializovaných kast učenců dokázala přes dobovou absenci vhodného psacího materiálu po staletí zachovat nejen díla svých uměleckých žánrů, ale i velmi komplikované a dodnes imponující texty literatury odborné. Mnohé jiné staré civilizace už navždy dnešní době zůstanou z větší části hádankou právě proto, že takové médium k písemnému záznamu svého duchovního dědictví neobjevily. Postačí uvést civilizaci protoindickou v údolí Indu nebo kultury africké, americké nebo pacifické, jejichž dochovaný objem písemných památek je v důsledku tohoto neúspěchu natolik malý (nebo neexistující), že nepostačuje ani ke spolehlivému rozluštění jejich písemných systémů, pokud vznikly či se dochovaly.

Antická civilizace unikla tomuto osudu díky importu psací látky z blízkého zahraničí – z Egypta. Egyptská kultura již od svých počátků ve 3. tis. př. Kr. používala jako psací látku produkt z vodní rostliny (*Cyperus Papyrus* L.) nilské delty – *papyrus* (v řečtině a nápodobou i v latině se toto slovo vyskytuje jako femininum i maskulinum). Dužina silných stonků této rostliny byla krájena na několik decimetrů dlouhé řezy a tyto řezy byly skládány vedle sebe, aby vytvořily čtverec. Kolmo na tuto první vrstvu byla položena druhá, stejně rozměrná vrstva takových řezů a toto dvojité souvrství bylo pokládáno do mělkých nádob s vodou, aby se mohla z dužiny uvolnit lepivá papyrová míza, jež obě vrstvy a jednotlivé řezy v nich pod tlakem spojila. Takto vzniklé a poté na slunci vysušené listy (většinou ne více než 20 kusů) pak byly na dvou svých protilehlých stranách slepovány do dlouhých pásů, jež se skladovaly svinuté a vytvořily tak typický papyrový svitek. (Podrobný popis výroby papyrových svitků, obchodu s nimi a jejich používání pro zápis textů podává G. Plinius Starší, *Naturalis historia* 13, 68–89.)

Povrch takto vyrobených papyrových svitků, pokud byly kvalitně zpracovány, byl hladký a i bez speciální povrchové úpravy měl dostatečně světlou barvu, aby se na něj dalo bez problémů psát. Bylo ho možno vyrábět levně ve velkém množství a od 3. tisíciletí př. Kr. až do 6. stol. po Kr. byla nilská delta schopna zajistit zásobování celého Středomoří papyrem v potřebném množství. (Dvě malé lokality v severní Sýrii a v Mezopotámii, na nichž se papyrová rostlina ve starověku také vyskytovala, byly kvantitou své produkce relativně bezvýznamné.)

Papyrus však měl jako psací látka i své nevýhody. Byl značně křehký a v případě intenzivního používání popsaných papyrových svitků nevydržel déle než několik desítek let, poté bylo nutno jeho obsah přepsat na svitek nový. V naprosté většině případů byl papyrus

popisován pouze po jedné straně, té, na níž ležely původní řezy papyrového dvojrvtví horizontálně. Vertikální švy mezi řezy na druhé straně papyrového archu kladly pisátku nepříjemný odpor a tato strana byla proto k zápisu používána jen výjimečně.

Další podstatnou nevýhodu měla samotná forma svitku. Při čtení ho bylo nutno převinovat z jedné strany na druhou, což nečinilo potíže při souvislém čtení obsahu, ale velmi ztěžovalo jeho rychlé prohlížení a např. vyhledávání citátů. Každé převinutí křehkého papyrového svitku také zkracovalo jeho životnost. Tím se vysvětluje důležitá skutečnost, že antičtí autoři velmi neochotně dohledávali jimi citovaná místa z jiných textů v jejich doslovném znění a raději citovali své prameny z paměti a tedy většinou nepřesně a globálně.

Jeden papyrový svitek také nepojal příliš mnoho zapsaného textu, nejvýš například jedno drama, Démostenovu řeč nebo kratší Platónův dialog. Rozsáhlejší literární díla byla dělena mezi početné papyrové svitky, které tak zanechaly svou stopu v členění například antických epických básní a objemnějších sbírek římské lyriky na jednotlivé knihy.

Přesto měla forma papyrového svitku až do 4. stol po Kr. v antických soukromých i veřejných knihovnách naprostou převahu. Až na sklonku antiky začala ustupovat nové formě knihy, kodexu a současně začal být papyrus vytlačován novou psací látkou – pergamenem.

Pronikání papyrového svitku do řecké literatury

Dovoz papyru z Egypta nečinil v archaickém a klasickém Řecku zvláštní potíže a jeho cena, byť v dřívějších dobách vyšší než později, také nebyla limitující. Přesto byl pro zápis literárních textů až do sklonku 5. stol př. Kr. v Řecku používán jen výjimečně. Homérské básně a jiná epika se velmi dlouho šířily poslechem hlasitého přednesu z paměti. I adresáti archaické poezie a obecenstvo athénských dramatiků vnímalo literární díla poslechem. Na písemný zápis se spíše musela spoléhat od 6. stol vznikající íónská próza. Přesto byl písemný záznam literárních textů v archaických a raně klasických řeckých obcích výjimečným případem, který nastával především z veřejného podnětu. Jednou z mála známých a často citovaných událostí tohoto druhu byla první doložená písemná fixace textu homérských básní v době Peisistratovy tyranie v Athénách (561–528 př. Kr., zpráva zachována v Ciceronově *De oratore*, 3,137).

Ve druhé polovině 5. stol př. Kr. se však i v Řecku začínaly objevovat písemně fixované literární texty ve větším počtu. První zmínka o nich se objevuje u athénského komika Aristofana (450?–388), který nechává v komedii *Žáby* (v. 943) prohlásit Euripida o sobě samém, že měl přístup k bibliu a čerpal z nich ve své tvorbě. Nepochybně jde o papyrové

svitky. Ve 4. stol. př. Kr. už zmínek o používání „knih“ v Aténách přibývá. Platón říká v *Apologii Sókratově* (par. 26e), že každý Aténan si může koupit za drachmu díla Anaxagorova. O aténské řečníkovi a politikovi Lykúrgovi (390?–324) tvrdí pozdní zpráva z římské doby, že prosadil zákon nařizující uchovávat ve státním archivu texty tří velkých aténských tragiků. Démostenés se v řeči *O věnci* (par. 258) posmívá Aischinovi, že jako chlapec vyráběl inkoust pro opisovačskou dílnu své matky. Je také pravděpodobná hypotéza, že velké aténské filozofické školy 4. století př. Kr. se nemohly obejít bez vlastních knihoven.

Ale přesto je po celé toto 4. století knižní kultura v tradičních řeckých regionech jen málo rozvinutá, nemáme jisté zprávy o knihovnách většího měřítka, na většině míst byli pravděpodobně (s výjimkou homérských básní) písemně tradováni jen místní autoři, a to v malém počtu exemplářů. Tak nejspíše písmem fixovaná řecká literatura by nemohla přežít vážnější historické otřesy ani kulturně ovládnout celé Středomoří.

Vznik helénistické knižní kultury a řecké gramatiky a textové kritiky

Dobytí Středního východu a Egypta Alexandrem Makedonským tuto situaci změnilo. První generace řeckých mocenských elit se v národnostním amalgámu nově vzniklých helénistických říší snažily udržet si povědomí své kulturní jedinečnosti a spjatosti s kulturou tradičních řeckých oblastí. Nejvýrazněji je to možno pozorovat v egyptské říši Ptolemaiovců, jejíž druhý panovník Ptolemaios II. Filadelfos (vládnoucí 281–246) patrně zakládá Alexandrijskou knihovnu (ačkoliv méně jisté zprávy tvrdí, že tak učinil již jeho otec Ptolemaios I., 306–286). V každém případě se oba snažili přilákat z Řecka do Egypta významné spisovatele a učence a podařilo se jim v Alexandrii kolem svatyně *Múseia* shromáždit nejvýraznější talenty helénistické řecké literatury a vědy. Hlavním jejich úkolem zpočátku bylo za jakoukoli cenu soustředit do založené a bohatě hmotně podporované Alexandrijské knihovny naprosto vše, co v Řecku archaické a klasické doby i tehdejší současnosti vzniklo v oblasti umělecké i odborné literatury.

Tento cíl se zdařil. Podle (jistě nereálných) pozdně antických zpráv obsahovala Alexandrijská knihovna na vrcholu svého rozkvětu na počátku 2. stol. př. Kr. statisíce papyrových svitků, získaných nákupem, ale podle málo spolehlivých legend i například raziemi na lodích v alexandrijském přístavu a zpronevěřením zapůjčeného aténskému státnímu archivu úředních zápisů děl aténských dramatiků.

Podstatnější však bylo, že alexandrijští učenci dokázali tuto masu pramenů zpracovat a roztřídit. Se jménem významného helénistického básníka Kallimacha (310–240) je spojen

katalog Alexandrijské knihovny o 120 svitcích s názvem *Pinakes*, z něhož se na nalezených papýrech dochovalo několik stran. Kallimachos však nedosáhl nejváženějšího postavení v alexandrijské vědecké komunitě, titulu bibliofylax neboli první knihovník.

Z prvních šesti držitelů tohoto úřadu bylo pět mimořádnými osobnostmi, významnými v dějinách světové literatury a filologie (i jiných věd) dodnes: Zénodotos z Efesu (285–270), Apollónios Rhodios (270–245), Eratosthenés (245–204/1), Aristofanés z Byzantia (204/1–189/6), Aristarchos ze Samothráky (175–145). Bez práce jejich a jejich většinou bezejmenných kolegů v Alexandrijské knihovně by neexistovala dnešní klasická filologie a patrně ani dnešní evropská kultura v současné podobě.

Mezi jejich nejvýznamnějšími úspěchy je třeba jmenovat tyto:

- uspořádali tehdy dostupné, zcela chaotické a mnohdy jen ústní zprávy o životě a tvorbě archaických a klasických řeckých autorů do systému, který dodnes prostřednictvím byzantských pramenů v základních rysech ovládá faktografii dějin starořecké literatury
- vyčistili text homérských básní od stovek pozdějších interpolací a srovnáním nejrůznějších jejich lokálních kopií vytvořili tzv. homérskou koinh, standardní text Iliady a Odysseie, který se poté až dodnes změnil jen v jednotlivostech; založili tak pomocnou filologickou disciplínu „textovou kritiku“ (moderní termín), která se snaží dospět v ideálním případě k autorským *autografům* literárních děl na základě srovnávání jejich dochovaných textových variant
- obnovili pochopení pro lyrické metrické útvary archaické řecké lyriky, jež hrozily na konci klasického období upadnout v zapomnutí, protože v řídkých předalexandrijských zápisech byly tyto básně psány jako próza bez členění na *kóla* a ztratily se záznamy jejich doprovodné hudby (pokud zapsány byly)
- zavedli psaní znamének pro záznam polohy a typu řeckého přízvuku klasického období alespoň na obtížných místech textů, která bylo možno číst různým způsobem
- vytvořili žánr komentáře k literárnímu textu, který vysvětloval jeho věcně či jazykově obtížná místa a odůvodňoval volbu té či oné varianty rukopisných předloh před jinou
- začali používat repertoár kritických značek, které v papýrovém svitku odkazovaly na jednotlivé položky komentáře (který byl v době papýrových svitků zapisován do jiného svitku); nejznámější je takzvaný obelov", vodorovná čárka označující na levém okraji textu určité (především Homérovy) verše jako podezřelé a pravděpodobně nepůvodní; repertoár těchto značek byl však širší

- shromáždili podklady k porozumění archaickým řeckým literárním dialektům, homérskému, dóorskému a aiolskému
- vytvořili slovníky slov a gramatických tvarů klasického attického dramatu, které již mizely z tehdejší helénistické řečtiny a byly proto pro čtenáře obtížné

Je tedy naprosto pochopitelné, že Alexandrijská knihovna se stala pýchou ptolemaiovské říše. To ovšem způsobilo úpadek knihovny. Alexandrijští učenci začali být lákáni do vysoké říšské politiky a tomuto lákání neodolali. Aristarchos ze Samothráky je roku 145 vyhnán z Egypta králem Ptolemaiem VIII. a umírá v neznámém roce na Kypru. Jeho velký žák Dionysios Thrax (170?–90) působí již na Rhodu a tvoří tam první dochovanou a možná první vzniklou systematickou gramatiku v evropské tradici – Tevcnh grammatikhv, podávající především řeckou morfologii (nikoli však ještě syntax). Její první větu možno v překladu citovat jako vyznání všech klasických filologů od doby alexandrijské do konce 18. stol.: „*Gramatika je nauka vysvětlující díla básníků a prozaiků ze všech hledisek. Má šest částí; za první důkladný výklad prozodie, za druhé zkoumání použitých prostředků básnického stylu, za třetí výstižný přehled slovní zásoby a obsahu literárních děl, za čtvrté hledání etymologických souvislostí slov, za páté sestavování morfologických paradigm, za šesté posuzování hodnoty a pravosti básnických děl – což je nejvznešenější část této disciplíny.*“

Řecká filologie na přelomu letopočtu

Po Aristarchovi již nepřichází do vedení Alexandrijské knihovny žádná významná osobnost a knihovna se stává se svými sbírkami odborně mrtvou institucí dávno předtím, než byla podle poněkud nespolehlivých zpráv poprvé vážně poškozena za bojů Iulia Caesara v Alexandrii r. 48 př. Kr. Další škody jí způsobily boje císaře Aureliana v Egyptě r. 272 po Kr., boje alexandrijských křesťanů s pohany r. 391 a jakékoli zprávy o ní mizí po dobytí Egypta muslimy r. 641.

Již ve 2. stol. př. Kr. však Alexandrijská knihovna dovršila svůj historický význam. V době jejího úpadku v této době naopak dochází k rozsáhlému počtení i venkovských egyptských oblastí a řečtina proniká jako jazyk úřadů, škol a domácností i do malých odlehlých egyptských měst. Všude tam se šíří řecké písemnosti a od poloviny 19. století jsou zvláště na bývalých skládkách odpadků těchto drobných sídel na okraji pouště nalézány ve stále větší míře literární, ale především neliterární řecky psané papýry. Tyto zpočátku náhodné nákupy na egyptském černém trhu a později od konce 19. stol. výsledky

archeologických výzkumů dávají základ novému oboru klasické filologie – *papyrologii*, která byla schopna po několika stovkách let opět přinést objevy dosud neznámých textů několika nejvýznamnějších autorů starořecké literatury.

Velmi důležité bylo, že od 2.–1. stol. př. Kr. se v dosud velmi různorodém školství řeckých měst východního Středomoří vytváří systém tzv. „svobodných umění“, který se ve školní praxi soustřeďuje především na výuku řecké gramatiky a rétoriky. Celá řecká kulturní oblast v této době přejímá výsledky alexandrijské gramatické školy, jež tak přesahuje hranice Egypta a rychle ovládá jazykovou a literární výchovu řeckých vzdělavců až do pádu byzantské říše.

Od 1. stol. po Kr. se objevující fenomén *atticismu* pak dopřává pozornosti klasické attické próze, která byla v Alexandrii málo teoreticky studována, ovšem byly tam zachráněny její spolehlivé texty. Jejich neustálá četba, teoretický rozbor a těsná nápodoba řeckými společenskými elitami dala vznik tisícileté řecké jazykové dichotomii mezi řečí umělé literatury a lidových vrstev (varianty moderní řečtiny *kathareusa* proti *démotiké*), která byla v Řecku úředně odstraněna až roku 1976. Velká slovníkářská a další filologická aktivita na řecky mluvícím území východního Středomoří v římské a byzantské době byla zcela nemyslitelná bez základů položených v Alexandrijské knihovně. Je nutno jmenovat alespoň velkého filologa 2. stol. po Kr. Apollónia Dyskola, zakladatele řecké a evropské syntaktické nauky. Evropská filologie stojí pod určujícím vlivem Dionysia Thraka a Apollónia Dyskola až do vzniku indoevropéistiky a srovnávací jazykovědy v 1. polovině 19. století.

Proniknutí řecké filologie do Říma a tradice římské literatury v antické době

Téměř všechny žánry římské literatury vznikaly pod bezprostředním vlivem literatury řecké. Ještě více to platí o římské filologii. Pozdější zprávy datují počáteční snahy Římanů věnovat se latinské literatuře a jazyku i teoreticky do 2. stol. př. Kr., ale prvním významným římským filologem je L. Aelius Stilo (150?–80?), kterého pozdější římské literární generace vždy považovaly za skutečného zakladatele římské filologie a literární vědy. Pod jeho vlivem se literární výuka ve školách římské republiky prozatím věnovala výhradně archaickým latinským autorům (Naevius, Ennius, Plautus, Terentius, Cato Maior) a aplikovala na ně postupy alexandrijské textové kritiky a literární teorie, jak je Stilo poznal za svého pobytu na Rhodu roku 100 př. Kr. Díky němu se tento přístup k literárním textům stal běžnou součástí vzdělání špiček římské společnosti, jak dokazuje letmá žertovná Ciceronova poznámka v dopise *Ad familiares* 9,10,1. V pozdější republikánské době pokračuje ve Stilonově

filologické tradici jeho žák M. Terentius Varro (116–27; jako nejstarší dochované latinské filologické pojednání známe šest knih z jeho práce *De lingua Latina* o celkem 25 svitcích) a tímto vzorcem literární výchovy procházejí i všichni velcí básníci augustovské doby.

Ti však brzy poté sami vytlačují ze škol své školní autory. V 1. století po Kr. významný římský filolog Q. Remmius Palaemo (m.j. autor první latinské systematické gramatiky *Ars grammatica*, nedochováno) do výuky na místo Naevia, Ennia a Catona prosazuje Vergilia, Horatia a Cicerona. Přesun pozornosti na autory „zlatého“ období“ zpečetil svým vlivem velký teoretik výuky rétoriky M. Fabius Quintilianus (35?-95?, *Institutio oratoria*). Ohrožení však tímto procesem nebyli archaičtí římscí autoři dramatičtí, protože římská literatura klasického období za ně neměla žádnou náhradu a četba dramatických autorů byla podle řeckých vzorů helénistické doby považována ve školách za nezbytnou. Proto Plautus a především podle názorů učitelů pro mladé žáky vhodnější Terentius podržují své místo ve školní četbě i během císařství a jejich tvorba díky tomu přežila i do středověku a do novověku.

Na sklonku 1. stol. po Kr. M. Valerius Probus dovršuje recepci všech metodických zásad alexandrijské textové kritiky do římské filologie a literárního života a podle tvrzení Suetoniova *multa exemplaria* (literárních děl) *contracta emendare ac distinguere et adnotare curavit* (*De grammaticis* 24). Jeho prestiž byla až do konce antiky mimořádná a byla mu chybně připisována řada pozdějších filologických traktátů, jež se na rozdíl od jeho prací některé i dochovaly.

Dočasná silná archaistická reakce ve 2. století (M. Cornelius Fronto, Aulus Gellius) celkovou tendenci vývoje římské literární tradice nezměnila. Ohrozily ji však dekády společenského a mocenského chaosu, který zachvátil celou římskou říši v letech 235–284. Patrně během tohoto období také spisovná latina klasické římské literatury s konečnou platností ztratila kontakt s mluvenou latinou vulgární. Díla školních autorů klasické doby římské literatury se dostala do podobné situace, v jaké se nacházely texty archaických římských autorů v období pozdní římské republiky a raného principátu – jejich jazyk musel být studován jako již funkčně a empiricky odcizený současnosti, byť ještě nikoli jako jazyk cizí.

Změny literárního prostředí pozdní římské říše

V období dlouhodobé konsolidace římské říše počínaje vládou císaře Diocletiana římská filologie 4. a 5. stol se této změně jazykové situace latiny přizpůsobila a vznikly velmi

významné gramatické příručky k ovládnutí jazyka klasické římské literatury (většinou pod tradičním, stále opakovaným názvem *Ars grammatica*). Zčásti byly zaměřené na potřeby samotných učitelů a pokročilých samouků (zachovaní autoři Diomedes, Charisius, v 6. stol. pak dovršitel antické římské filologie Priscianus – *Institutio grammatica*), zčásti se orientovali na pokročilejší studenty (především gramatika Aelia Donata, používaná k výuce latiny ještě v 18. století). Objevují se pro školní účely zaměřené podrobné komentáře kanonických textů (Servius, Aelius Donatus). Ty ovšem dokládají, že kánon školních autorů pozdní antiky se většinou omezuje již jen na Terentia a především na dílo Vergiliovo. Ostatní římské autoři jsou čtení již jen soukromými zájemci, kterých je však stále dost k tomu, aby udrželi v oběhu dostatečný počet rukopisů nutných k zachování jejich textů.

Ve 4. stol. zaniká bilingvita římské elity, která v předchozí době zcela běžně ovládala řečtinu a četla řeckou literaturu téměř stejně plyně jako literaturu latinskou. Intelektuální úsilí nutné k obnovení a udržení kontinuity pasivní, ale i aktivní znalosti (v neformálním společenském kontextu odumírajícího) spisovného latinského jazyka klasické literatury způsobuje, že pozdně římské literární prostředí se uzavírá do sebe a vztah k řecké kultuře se silně oslabuje. S řečtinou pracují již jen specialisté, jichž ubývá. Ani všeobecná christianizace západní části římské říše, jež má své východisko v řecky mluvícím východním Středomoří, neoslazuje tento trend, naopak dosud jazykově řecké křesťanské obce na západě říše přecházejí k užívání latiny. Příkladem může být samotná římská křesťanská obec v 1. polovině 4. stol. Kontakty s řecky mluvící křesťanskou pospolitostí na východě říše do jisté míry ztrácejí i západní biskupové a teologové. Aurelius Augustinus (354–430) udává, že číst plyně řecký text není schopem.

Přechod od papýru k pergameni a od svitku ke kodexu

Zásadní změnou kulturního prostředí pozdní římské říše je přechod k nové formě materiálního uchování psaného textu a k nové psací látce. Od 1. stol. po Kr. se mezi egyptskými papýry stále častěji objevuje nová forma vazby, po jedné straně svázané či spleené jednotlivé papýrové listy. Římané tuto formu vazby označovali slovem *codex* čili „destička“, jež upomíná na voskem potažené dřevěné desky, používané v Římě po staletí pro krátkodobé užitkové písemné záznamy, někdy i pro trvalejší zápisy krátkých právních dokumentů.

Tato forma vazby papýrových listů se však objevuje i na řeckém Východě, kde rozšíření voskových tableťů v širší míře předpokládat nelze. Forma kodexu je na egyptských papýrech

doložitelná nejčastěji v křesťanském prostředí. Většinu nalezených novozákonních papyrů 2.–4. stol. představují kodexy. Patrně není správná hypotéza, že forma kodexu v křesťanském prostředí vznikla, nepochybně však byla pro křesťany daleko výhodnější než forma papyrového svitku, protože umožňovala čtení textu po krátkých a nikoli navazujících úsecích, jak bylo nutné při výkonu liturgických obřadů i při soukromé četbě věřících z nižších vrstev obyvatelstva, kteří se jí mohli věnovat jen po několik chvil volného času denně. Forma kodexu také umožňovala rychlé vyhledání přesného znění určitého sporného místa, což bylo nezbytné při diskusích a při teologické práci vyžadující doslovnou znalost textu, jehož každý slovní obrat a každý výraz byl u součástí Bible považován za Bohem inspirovaný. Papyrový svitek by takové použití svého obsahu neumožnil a ani dlouho nevydržel.

Avšak ani papyrový kodex nemohl rozvinout všechny výhody tohoto druhu vazby. Ta vyžadovala zápis na obou stranách každého listu, ale psaní na straně papyru s vertikálně běžícími švy bylo pro písaře obtížné a negativně ovlivňovalo čitelnost a úhlednost písma. A křehkost papyru nedovolovala vazbu většího množství listů.

Pro formu kodexu se naopak ideálně hodila nová psací látka, *pergamena (charta)*, tedy jirchářsky zpracovaná zvířecí kůže. Známa krátká zmínka o zákazu vývoje papyru z Egypta, kterým chtěli Ptolemaiovci podlomit rozvoj konkurenční knihovny v maloasijském Pergamu, a o tím motivovaném počátku používání pergamenu právě v tomto městě za krále Eumena (G. Plinius, *Naturalis historia* 13,70) se jeví pochybná a podobný zákaz, pokud nejde o historickou anekdotu, musel být velmi krátkodobý. Přesto je to jediné existující vysvětlení etymologie tohoto termínu. První zmínka o reálném využití pergamenu se v antické literatuře objevuje u M. Valeria Martiala (*Epigrammata* 1,2). Ale až ve 4. stol. se rozšířil ve významné míře a začal papyrus vytlačovat. Patrně až v této době převládl názor, že vyšší počáteční investice do pergamenu je výhodnější než opakované přepisování nebo nový nákup textů zapsaných na papyrových svitků náhradou za svitky opotřebované.

Pergamen měl jedinou nevýhodu oproti papyru – byl podstatně dražší. To však bylo vyrovnáno jeho mnohonásobně větší trvanlivostí až několika tisíc let, jak vděčně konstatují moderní klasičtí filologové. Obě strany pergamenuového listu - *folia* poskytovaly při pečlivém zpracování stejně kvalitní podklad pro zápis, což dovolilo plně využít výhody vazby listů do kodexu. Pevnost pergamenu dovolila vytvářet (ovšem značně nákladně) kodexy až o stovkách stran, které pojaly obsah desítek dřívějších papyrových svitků a umožnily tak „zkomprimovat“ a v případě potřeby rychleji přemísťovat obsah knihoven – významná přednost v neklidných dobách.

Odolnost pergamenu byla natolik vysoká, že by dokonce možno jednou na něm zapsaný text seškrábat a použít pergamen k zápisu znovu, zatímco papyrový svitek, jehož obsah přestal být pro majitele zajímavý, nezbývalo než zahodit (a pak měl naději na přežití do dnešní doby pouze v egyptském pouštním písku). Tak vznikaly *palimpsesty* (palivmyhsto" = „znovu vyškrábaný“). Na několika z nich se dochovaly ve spodní odstraněné vrstvě písma (někdy čitelné i pouhým okem, někdy obnovitelné moderními laboratorními technikami) jinak ztracená díla antické literatury.

Pro úplnost je možno poznamenat, že také forma pergamenového svitku je ve starověku i středověku ojediněle doložena, je však pouhou kuriozitou. K jejímu používání nebyl kromě tradice formy svitku z doby papyru žádný důvod.

Je třeba také zmínit jeden z hlediska dochování antické literatury podstatný důsledek přechodu od papyru k pergamenu – nákladnost pergamenu si vynutila plné využití plochy jednotlivých do kodexu svázaných listů. Na jejich okraje se proto někdy přepisovaly výtahy z komentářů k literárním textům dříve zaznamenaných a nepohodlně dohledávaných na samostatných papyrových svitcích. Tak vznikala scovlia, okrajové komentáře (*marginalia*) především byzantských řeckých rukopisů, jež jako jediná zachovala přímé citace alexandrijských filologů. Zpřístupnění ojedinělého řeckého pergamenového rukopisu z 10. stol., takzvaného *Manuscriptus Venetus A* Iliady s okraji listů pokrytými cennými byzantskými scholii a s kritickými značkami překopírovanými (v několika následných etapách?) z antických papyrů homérských básní s alexandrijskými komentáři dalo impuls ke vzniku moderní klasické filologie v práci F.A. Wolfa *Prolegomena ad Homerum* (1795). I další podobná scholia řady středověkých řeckých i latinských rukopisů zachovala v anonymní mase často málo významného materiálu mnoho citátů jinak ztracených děl antických filologů a antikvářů.

Římská literatura mezi zánikem a záznamem na pergamen

V době převahy papyru existoval v antických městech čilý trh s komerčně opisovanými kopiemi literárních děl. Pro pergamenové rukopisy se takový trh již nevytvořil, vznik pergamenového kodexu závisel vždy na konkrétní objednávce a objednatel opisu hradil i dodávku pergamenu samotného. Není známo, že by se římský stát či velká antická města jako správci veřejných knihoven s papyrovými svitky kdy ujala tohoto úkolu.

Proto rychlé rozšíření pergamenu jako psací látky na úkor papyru ve 4. – 5. století znamenalo pro antickou literaturu jako celek ohrožení a pro mnoho autorů tvrdou skutečnost

zániku. Pro majitele papyrových knihoven byl přechod na pergamen v krátké časové perspektivě tak nákladný, že pečlivě vybírali autory a jejich díla, která jim za tento náklad opravdu stála. Texty považované za méně důležité byly ponechány na papyrových svitcích, s nimiž během několika desetiletí zanikly. Tak došlo v posledních desetiletích existence římské společnosti k radikálnímu výběru autorů, kteří se poté zachovali do novověku, zatímco pravděpodobně až 90% antických textů zaniklo s výjimkou citátů a jmen jejich autorů v pozdně antických kompendiích a encyklopediích. Je možno velmi přibližně tvrdit, že díla římské literatury, která byla ve 4. – 6. stol. přepsána na pergamen, přežila ve své většině následující staletí až do vzniku knihtisku, byť někdy jen šťastnou náhodou. Jednotlivé bolestné ztráty i velmi významných textů ovšem představují smutné výjimky.

Za nečinnosti státu i pozdně antických měst se naštěstí pro evropskou kulturu a klasickou filologii sponzorování přepisu výběru římské literatury z papyru na pergamen ujala společenská skupina, která na sklonku antické doby představuje nápadný anachronismus – senátorská aristokracie západořímské říše. Členové těchto senátorských rodů byli tehdy již dávno zcela vytlačeni z reálné politiky a mocenského boje a byli přes svou původně silnou pasivní rezistenci (ojediněle i aktivní odpor) přinuceni přijmout křesťanskou víru, se kterou se poté během 5. stol jejich příslušníci ztotožnili. Přes tuto reálnou marginalizaci jejich postavení však byli pozdně římským státem respektováni jako nositelé římské státní a kulturní tradice a byly jim ponechány čestné úřady a pozemkové majetky mimořádného rozsahu, které je činily do značné míry nezávislými na historických zvratech a katastrofách, jež západořímskou říši stále častěji postihovaly. Dokonce i germánští vládci Říma Odoaker (476-493) a Theoderich Veliký (493–526) zachovali jejich výsadní postavení a používali je jako nástroje pro ovládnutí románského obyvatelstva Itálie. Paradoxně až války východořímského císaře Iustiniana proti Theoderichovým nástupcům (535-553) zničily antickou Itálii a její společnost. Vpád Langobardů do Itálie r. 568 znamená její definitivní zánik.

Do tohoto roku však členové několika desítek významných římských senátorských rodů dokázali zajistit přepis na pergamen alespoň toho výběru římské literatury, který má novověk k dispozici. Zásadní k tomu byla jejich podpora hmotná, ale mnozí z nich jako vzdělání samouci i kontrolovali správnost textů jimi objednaných rukopisů vůči jiným pergamenovým či papyrovým kopiím, opravovali chyby dodaného přepisu a pořizovali k němu vysvětlující glosy. Do takto vzniklých rukopisů, jež měly být dlouhověkou pýchou jejich rodů, zaznamenávali tyto své zásluhy v tzv. *subscriptions*, jež jsou mimořádně cenným zdrojem informací o osudech textů římské literatury na sklonku starověku. Jen méně než dvacet takových rukopisů se dodnes dochovalo alespoň fragmentárně v originálu, *subscriptions*

však byly v následujících století někdy mechanicky přepisovány i do pozdějších rukopisných kopií a díky tomu se jich zachovala řada i z doby, kdy senátorské knihovny přepychových pergamenových rukopisů již dávno neexistovaly.

Medium Aevum a římská literatura

Římští senátoři zajistili mezi léty 400 a 550 římské literatuře přežití. Ale v té době již byla klasická římská literatura představovala menšinu textů v rukou literárního publika a byla početně zatlačena na okraj knižní produkci křesťanské církve. Ta však již během 4. století s určitým zdráháním akceptovala předkřesťanský model literárního vzdělání a úlohu profánní literatury v něm. Když došlo k zániku římských elit a jejich knihoven, byla křesťanská církev ochotna poskytnout jejich rukopisům útočiště na dlouhá staletí, byť třeba jen v několika málo izolovaných exemplářích.

Ztělesněním tohoto procesu je pozdně římský aristokrat Flavius Magnus Cassiodorus (485–580), vzdělaný politik ve službách Theodoricha Velikého a jeho nástupců, po vítězství Iustiniana v Itálii krátkou dobu internovaný pro kolaboraci s Germány, jenž po propuštění založil v jižní Itálii soukromý klášter Vivarium s bohatě vybavenou knihovnou. Celé své stáří křesťanského učenice Cassiodorus strávil snahou vytvořit určitou sumu poznatků a textů, jimiž by vybavil křesťanskou církev a uchránil ji jak nebezpečí nekulturnosti, tak přehnanému podlehnutí světské moudrosti. Jeho *Institutiones divinarum et humanarum litterarum* sloužily tomuto účelu po stovky let shrnutím vědomostí „svobodných umění“ i způsobů tradování a interpretace biblických textů do jednoho kompendia.

Vivarium i jeho knihovna zanikly po smrti zakladatele beze stopy. Jeho vliv však pronikl do postupně převládajícího benediktinského řádu, ačkoliv Benedikt z Nursie (480?–547) neměl původně ve své *Reguli* žádný záměr učinit ze svých klášterů střediska vzdělanosti.

Benediktinské kláštery však přesto postupně relativně bohaté knihovny pergamenových kodexů budovaly. Pěstování hluboké křesťanské zbožnosti raného středověku bylo nemožné bez vyspělého latinistického vzdělání, neboť západní křesťanská liturgie, pastorální péče i teologie závisely bez výhrady na latinských patristických autorech a ovšem především na biblických textech přeložených do latiny. Její zvládnutí bylo nezbytné a klášterní knihovny obsahovaly bohaté soubory křesťanských latinských textů. Mezi nimi pak našly útočiště i (často jen ojedinělé) pergamenové rukopisy klasiků profánní římské literatury a dočkaly se zde v ústraní pozornosti, které se jim později dostávalo v řadě „renesančních hnutí“ středověku a raného novověku, jak se jimi zabývá jiná partie této učebnice.

Rukopisná tradice římské literatury ve středověku

Římská literatura je zachována téměř výhradně ve středověkých rukopisech, mezi nimiž ovšem tvoří svým zastoupením jen malou menšinu. Novověká latinská *kodikologie* (nauka o rukopisech) a *paleografie* (nauka o vývoji písma) počínaje koncem 17. století (Jean Mabillon, (1632–1707) získala podrobnou představu o osudech tradice římské literatury v období mezi 5. a 15. stoletím, která je úzce spojena s především vývojem středověkého písma. Naproti tomu forma kodexu se po celý středověk nezměnila vůči podobě, kterou kodex nabyl v posledních stoletích římské říše. Pouze počínaje 12. stoletím přistoupil k pergamenu jako psací látce dálně východní import – papír. Jeho zavedení však neznamenal v rukopisné knižní kultuře středověku žádný zvrat, pouze větší dostupnost knih, zvláště v pozdně středověkém univerzitním prostředí. Rukopisnou tradici římské literatury ale použití papíru nijak významně neovlivnilo, nejvýznamnější dochované středověké rukopisy téměř všech římských autorů byly napsány před 12. stoletím.

Etapy jejich vzniku je možno členit podle převládajících typů středověkého písma (jejich názvy, byť i latinské, jsou moderní termíny).

Nejstarší latinská písma jsou *majuskulní*, jsou tedy psána pouze velkými písmeny, bez členění na slova a na odstavce, bez interpunkce. Hlavními typy těchto majuskulních písem jsou:

- *Capitalis quadrata*, monumentální kapitála římských nápisů, ojediněle ve 4.–6. stol. používaná i pro psaní mimořádně reprezentativních kodexů. Jsou zachovány čtyři krátké fragmenty rukopisů Vergiliových básní z této doby.
- *Capitalis rustica*, zjednodušená kapitála, do jisté míře používána ve 4.–6. století pro přepychové kodexy. Z nich jsou zachovány další čtyři rukopisy nebo jejich zlomky, které společně obsahují téměř celé Vergiliovo dílo, dva z nich i s celostránkovými ilustracemi.
- *Starší římská kurzíva*, zběžné a těžko čitelné římské užitkové písmo. Nebylo používáno pro zápis literárních textů.
- Pod jeho částečným vlivem však vzniklo standardní knižní písmo *unciála*, používané pro psaní kodexů v 5.–8. století. Stovky zachovaných rukopisů evropských knihoven nebo jejich zlomků psaných tímto písem obsahují křesťanskou literaturu. Pouze jeden *palimpsest* zachoval ve své spodní vrstvě psané unciálou více než třetinu jinak ztraceného Ciceronova díla *De re publica*.

Od 3. století se v latinském písmu začínají projevovat „minuskulní“ tendence – díky některých písmen začínají vybíhat vysoko nad či pod základní dvě linie ohraničující zdola a shora řádku majuskulních písmen (u písmen d,b,p,q,g aj.). Objevuje se

- *Mladší římská kurzíva*, písmo užitkových písemností, používané v Itálii od 3. až do 13. století. Nebylo používáno v kodexech.
- Pod jeho vlivem se však majuskulní unciála přetvořila v částečně minuskulní *polounciálu*, knižní písmo používané v 6.–8. století. Mezi slavné rukopisy psané tímto písmem patří nejstarší rukopis částí Iustiniánova zákoníku a nejstarší dochovaný rukopis Terentiových komedií.
- Po rozpadu západorímské říše si jednotlivá území mezi 6. a 8. stoletím vytvářela především na základě mladší římské kurzívy a polounciály různá „barbarská“ neboli „kmenová“ písma. Pro všechna platí, že v nich postupně převládají minuskulní tendence, písma jsou nakonec psána mezi čtyři „účaři“. Některá z nich nenašla v rukopisech římských klasiků žádné dochované použití, například *scriptura Visigothica* z Pyrenejského poloostrova nebo *scriptura Merovingica* z území poantické Galie. Jiná naopak vznikla v regionech velmi významných pro tradici římské literatury:
 - v Irsku a v Anglii se 6. stol. objevilo několik typů polounciálního a minuskulního písma, v nichž jsou psány mnohé mimořádně cenné ostrovní kodexy 7.–9. století, ne však rukopisy římských autorů. Irští a anglosasští misionáři odcházející na evropský kontinent však s sebou přinášejí i tato písma a prosazují je v několika významných německých kláštorech, například ve Fuldě (založené 744), kde se udržují až do poloviny 9. stol. a jsou jimi psány i mnohé cenné rukopisy antické literatury.
 - v jižní Itálii vzniká kromě jiných variant latinského písma také *scriptura Beneventana*, písmo pěstované až do 11. století především ve slavném klášteře Monte Cassino. Je v něm zapsáno několik velmi vzácných rukopisů římských autorů, např. některých děl Senecových a jedna dochovaná část *Letopisů* Tacitových, jak bylo zmíněno v úvodu této kapitoly.

Tuto různost latinských písem raně středověké Evropy překonává na konci 8. stol.

- *Karolínská minuskula*, esteticky působivé a hladce čitelné písmo francouzských klášterních písařských škol, které je poprvé v čisté formě doloženo kolem roku 780, vznikalo však již po řadu let dříve – není ho tedy možno přímo připsat hnutí „karolínské renesance“, jak jeho název sugeruje. Stalo se však jejím symbolem a je

možno říci, že text naprosté většiny římských autorů, jak ho dnes používáme, spočívá na rukopisech opsaných tímto písmem v 8.–10. století. Jejich nepočetné předlohy zaznamenané předchozími typy písem po opsání zanikly shodami historických náhod a zachovaly se (s výjimkou Vergilia a Terentia, viz výše) pouze jejich daleko početnější rukopisy opsané do karolinské minuskuly. Krásná karolinská minuskula natolik imponovala italským humanistům 15. století, že ji považovali za původní písmo římské říše a vytvořili podle ní i své nové humanistické rukopisné písmo, které se v pozdějších verzích stalo základem evropského knižního i psaného písma dodnes.

- Karolinská minuskula vládla evropským knihovnám až do 12. století. Až tehdy se objevuje jako poslední vývojový stupeň evropského středověkého rukopisného písma minuskula gotická:
- *scriptura Gothica*, ve svých různých variantách také nazývaná *textura*, *fractura*, *cursiva Gothica*, *bastarda*. Jejím potomkem jsou i německá písma švabach a kurent. Toto písmo sloužilo během 13.–15. století rozkvětu pozdně středověké gotické kultury ve velkém počtu dnes dochovaných středověkých rukopisů. Pro tradici římské literatury však má malý význam, protože naprostá většina jí psaných kodexů antických autorů má již dochované předchůdce v rukopisech psaných minuskulí karolinskou.

Habent sua fata libelli

Texty římských klasických autorů představovaly ve středověkých knihovnách a v četbě středověkých latinistů vždy menšinu mezi díly literatury křesťanské. Přesto měly v tehdejší vzdělávacím systému i mezi oblíbenou četbou vzdělaných kleriků vždy své pevné místo, byť v určitých proporcích a ve standardním užším výběru.

Po celý středověk od jeho chaotických počátků až po období kvetoucích univerzit pozdního středověku zaujímal mezi římskými autory bezkonkurenční postavení Vergilius. Zvláště na počátku středověku až asi do 10. stol. stál po jeho boku jako oblíbený autor Terentius, který později ustupuje do pozadí.

V období karolinské renesance se pak dostává do popředí zájmu Horatius, ale ve srovnání s preferencemi novověku poněkud překvapivě také skupina básníků období raného principátu – satirikové Iuvenalis a Persius a epikové Lucanus a Statius. Až od 12. století narůstá obliba Ovidiova.

Podstatně méně často byla čtena římská próza. Z ní byl zdaleka nejoblíbenější Sallustius a některé dialogy Senekovy. Naproti tomu Cicero zůstal spíše symbolem, ale z jeho díla bylo běžně dostupné pouze *De inventione* a za Ciceronovo dílo považovaná učebnice řečnického umění *Rhetorica ad Herennium*. Z filozofických Ciceronových děl byly nejznámější drobné texty *De amicitia* a *De senectute*. Ostatní rétorické a filozofické spisy a naprostá většina jeho řečí byly přístupné jen výjimečným znalcům karolinské renesance a jejich rukopisy zůstávaly ve středověku izolované. Sbírký Ciceronovy korespondence byly ještě v choulostivějším postavení, omezeny na několik rukopisů v rámci celé Evropy.

A totéž platilo i pro všechny ostatní nejmenované římské autory. Pokud jsou dnes známy novověku, jejich středověké rukopisy nezbytně existovaly, byly však rozšířeny pouze v okruhu několika málo klášterních či kapitulních knihoven a zvolna upadaly do zapomnutí i uživatelům těchto knihoven, zvláště počínaje 13. stoletím, kdy středověká gotická kultura se výrazně emancipovala od antického dědictví určujícího předchozí období duchovních dějin středověku a vytvářela sebevědomou scholastickou strukturu myšlení již málo poplatnou předchozím oblíbeným kulturním vzorcům.

Italský humanismus proto přichází do většiny regionů Itálie a tím spíše Evropy jako cizorodý prvek. Nároky jeho představitelů na „objevy“ dosud málo známých či přímo zapomenutých římských autorů je třeba hodnotit v perspektivě právě řečeného – šlo o objevy rukopisů, které byly ve svých knihovnách známy, i když málo používány a při jejich ojedinělém postavení jim hrozil v budoucnu zánik při jakékoli lokální osudové události. Z tohoto hlediska znamenal takový humanistický „objev“ v každém případě popularizaci nově zpřístupněného autora v malých, ale hlučných skupinách italských humanistů, získání nového publika mezi nimi, vznik nových opisů z nalezených rukopisů – a také často bohužel ztrátu „objeveného“ originálního rukopisu poté, co byl opsán a jeho objeviteli již připadal málo čitelný a bezcenný oproti novým úhledným kopiím.

Z tohoto hlediska je nutno sledovat vzrušující příběhy italských humanistů, kteří ve 14. a 15. století poskytli autorům klasické římské literatury novou velkolepou perspektivu a úctu a v některých ojedinělých případech naopak způsobili svou nedbalostí ztrátu textů, přeživších celý středověk.

Lovato Lovati (1241–1309) je prvním známým Evropanem od 9. století, který z nám dnes již neznámých rukopisů cituje Lucretia, Catulla, Tibulla a Propertia. Přátelé jeho z protohumanistického kroužku poprvé od konce antiky čtou Senecovy tragédie

Francesco Petrarca (1309–1377) se v oblasti kodikologie zasloužil především o záchranu větší části dnes známého Liviova díla a Ciceronovy korespondence *Ad Atticum*..

Není ovšem nutné na tomto místě připomínat jeho obecný význam v rozvoji evropského humanismu a renesance.

I Giovanni Boccaccio (1313–1375) má kodikologické zásluhy: je prvním Evropanem 2. tisíciletí, který zná *Appendix Vergiliana*, *Priapea*, unikátní rukopis posledních knih Tacitových *Letopisů* z Monte Cassina, Varronovu *De lingua Latina* a Ciceronovu řeč *Pro Cluentio*.

Florentský kancléř Coluccio Salutati (1331–1406) je objevitelem Ciceronovy korespondence *Ad familiares* a osobně pořídil pečlivé kopie Senecových tragedií a celého díla Tibullova, z nichž vycházejí moderní vydání těchto autorů.

Dovrшитelem této velké epochy objevů a „objevů“ je Florentin Poggio Bracciolini (1380–1459). Jako účastník Kostnického koncilu v letech 1414–1418 pronikl jako první z italských humanistů po Petrarcovi do zaalpských knihoven a objevil v nich, opsal, vypůjčil či ukradl dosud obecně neznámé texty všech významných Ciceronových řečí, Quintiliana, Valeria Flacca, Lucretia, Silia Italica, Manilia, Ammiana Marcellina a Petronia. Poggiem se uzavírá velké období humanistických objevů, byť velké nálezy ojediněle přicházejí i později. Posledním z nich je pravděpodobně objev jediného zachovaného rukopisu páté dekadý Liviovy v roce 1527 v německém klášteře Lorsch.

Vznik novověké textové kritiky v tiskárnách renesance

Podobně jako někteří pečliví středověcí písaři, i mnozí humanističtí latinisté porovnávali své rukopisy římských autorů s jiným známým rukopisem, k němuž získali přístup a opravovali podle tohoto srovnávaného textu zjevné chyby svého rukopisu, případně na jeho okraj připisovali varianty, které jim ve srovnávaném rukopisu připadaly cenné a pozoruhodné. Ve středověku takové poznámky mohou napovědět genetické vazby mezi dochovanými rukopisy, v době humanismu umožňují obnovit do jisté míry text středověké předlohy humanistického opisu, který humanista po jeho opsání pohrdavě založil jako pozůstatek středověkého barbarství navždy.

Avšak až použití knihtisku si vynucuje obnovení povědomí o principech textové kritiky, jak byla vytvořena v Alexandrijské knihovně. Ještě do roku 1500 byli v Itálii vydáni tiskem téměř všichni římscí antičtí autoři. Pomocníky tiskařů byli vždy vzdělaní humanisté, kteří pro sazeče připravovali jejich text k sazbě. Nebylo možné přecházet zjevná poškození a vady textu základního k sazbě vybraného rukopisu tak, jak bylo běžné při jeho soukromé četbě.

V sázce byl komerční úspěch u vzdělaného publika a pověst latinisty. o němž bylo známo, že se na vydání podílel.

Velmi rychle se tedy vžila zásada, že tisk připravený k sazbě vzniká na základě srovnání několika rukopisů, jejichž kombinací se vytváří hladký, čitelný a srozumitelný text kanonického autora pro tisíce motivovaných čtenářů. Zásadou této textově kritické praxe byla ovšem stejně jako v době alexandrijské libovůle – k zásahu do textu se humanistický editor cítil nucen výhradně na místech, která při čtení působila jako zřejmě porušená. Teprve v tom případě byly oproti zvolenému základnímu rukopisu konzultovány i některé rukopisy další. jejich varianty pak volil editor podle svého subjektivního názoru a podle svého citu pro styl a jazyk tištěného autora. A patrně největší slabinou tehdejšího textově kritického přístupu bylo, že zvolený rukopis základní i rukopisy vybrané pro srovnávání a pro opravy porušených míst rukopisu základního byly vybírány prakticky náhodně, podle okamžitých možností v místě působiště editora a v naprosté většině případů šlo u humanistických tisků o rukopisy z dnešního hlediska textově prakticky bezcenné. Přesto na jejich základě v případě většiny autorů vznikly tištěné texty římských (i řeckých) autorů, které byly jako určitá koinhv svého druhu přetiskovány až do počátku 19. století.

Je ovšem nutno uvést, že v době humanismu pro publikaci antické literatury prakticky nebylo možné zvolit jiný přístup a že tímto způsobem vznikl impozantní knižní trh a relativně velmi početná vrstva zaujatých čtenářů antické literatury v původních jazycích, jež zajistila fenoménu humanismu a později klasicismu jeho reálné rozšíření v evropské kultuře. Vzorné moderní edice antických autorů, odborně daleko překonávající vydání doby renesanční a barokní, mají proti svým předchůdcům publikum početně zanedbatelné.

A v jednom specifickém případě mají tyto staré edice klasiků dodnes nezastupitelný odborný význam. I v době knihtisku se stávalo, že rukopisy, použité k přípravě sazby (do nichž i tak špičkoví editoři jako Erasmus Rotterdamský bezohledně dopisovali pokyny pro sazeče), byly po vytištění edice zahazovány. Pokud se nešťastnou náhodou v malém počtu případů stalo, že tento rukopis byl i z moderního hlediska mimořádně cenný, jak ukazuje kvalita textu edice podle něho připravené, nezbývá dnešním editorům pracovat s touto edicí jako pramenem textu, zastupujícím svůj ztracený rukopisný zdroj. Tak je tomu například u Hyginových *Fabulae*.

Právě z tohoto důvodu všechny moderní odborné edice antických autorů sledují i jejich osudy v prvních dekádách knihtisku a registrují tzv. *editio princeps* svého autora a bezprostřední nástupce. Je totiž vždy byt' malá možnost, že pracovaly s rukopisy, které se v bouřlivé době humanismu později ztratily a které mohly být cenné.

Vznik moderní metodiky textové kritiky

Ediční praxe antických textů zůstávala až do počátku 19. století v humanistických kolejích. Zlepšení a nové myšlenky se objevovaly spíše na poli především protestantských biblických studií. Textové diskrepance mezi nejstaršími verzemi novozákonních textů a problém vztahu starých překladů a originálních předloh, důležitá i pro bytostně teologické otázky, měly příznivý vliv na vyzrání zásad moderní textové kritiky u autorů, jako byli biblisté J.A. Bengel (1687–1752) a J. Wettstein (1693–1754) a další mimořádně nadaní filologové.

Ty však až nezaslouženě zastínil Karl Lachmann (1793–1851), jenž byl schopen syntézy všech dosud roztroušených zásad nové metodiky práce s texty a svými vydáními Nového zákona, Písně o Nibelunzích a Lucretia oslnil své současníky natolik, že je považován za zakladatele novodobé textové kritiky bez přívlastků, jež bývala až do konce 19. stol. stručně nazývána „lachmannovská metoda“. I on ovšem formuloval své zásady postupně po dlouhá desetiletí a konečnou téměř legalistickou podobu jim dal znovu ve 20. století Paul Maas ve stručném, ale za kanonické považovaném pojednání *Textkritik* (1927¹, 1957³). Jejich stoprocentní platnost je ovšem sporná a v jednotlivostech se jimi neřídí žádná reálná edice, jako metodické východisko však dosud mají platnost zákona.

Lachmannovy postuláty mohou být stručně shrnuty takto:

- Antický autor opustil své dílo v *autografu*, který téměř ihned nalezl rozšíření na širokém trhu nekontrolovaných opisů. Tím vzniklo mnoho verzí jeho díla, lišících se řadou textových variant.
- Koncem antické doby však tyto verze na papyrech postupně zanikly. Autorům, kteří přežili „temné období“ raného středověku (550–750), umožnil přetrvat vždy jediný pergamenový předkarolinský rukopis, tzv. *archetypus*. (Tento postulát je samozřejmě ve 20. století zpochybňován z celé Lachmannovy teorie nejvíce.)
- Z tohoto ztraceného *archetypu* vznikly karolinské a další středověké opisy textu, které je možno seřadit do genetického obrazce – *stemmatu* – díky jejich společným chybám přepisu, jež charakterizují jednotlivé větve rukopisné tradice textu. Ty se tozvětřují v rovněž ztracených *hyparchetypech*, avšak i v dochovaných rukopisech, jež pak činí zbytečnou práci s jejich jakkoli četnými opisy
- Díky tomuto rukopisnému *stemmatu* je možno srovnáním geneticky pokud možno **vzdálených** rukopisů zjistit správná znění míst, jež jsou v části rukopisné tradice

porušena chybami opisovačů, a rekonstruovat tak znění ztracených *hyparchetypů* a od jejich rekonstruovaného textu exaktně poznat text samotného *archetypu*.

- Je-li k dispozici pro danou část textu jediný rukopis, jde o *codex unicus*, vůči němuž má editor pouze povinnost přesné reprodukce (to je např. osud celého zachovaného textu Liviova.)
- Editor je povinen ověřovat vůči variantám rukopisů všechen text autora, nikoli jen místa, která na první pohled vypadají narušeně
- Editor může spolehlivě pracovat jen s rukopisnou tradicí, jež nebyla *kontaminována*, v níž tedy písaři při opisování nekombinovali znění dvou předloh; pokud tak činili, je situace editora prakticky beznadějná, protože není možno sestavit spolehlivé *stemma*. (Tento postulát teoreticky omezuje vyloženou metodiku pouze na malou část řídky dochovaných antických autorů, neboť u rukopisů populárnějších autorů je kontaminace rukopisné tradice vždy zčásti přítomna. Proto moderní editoři musejí hledat použití „Lachmannovy metody“ i v těchto případech.)
- Veškerý materiál a svou metodiku je editor dát povinen uživatelům k dispozici v *textově kritickém aparátu*, jež je v edici stejně významný jako tištěný text sám a podává všechny významnější varianty důležitých rukopisů a návrhy oprav textu editora i jeho předchůdců

Práce editora textově kritického vydání má tak tři základní fáze

- *Recensio*, neboli shromáždění veškerého rukopisného materiálu, ale i dokladů sekundárních: raných humanistických edic (*editio princeps*), starých antických a středověkých překladů díla, citátů vydávaného autora v antické a středověké literatuře, jeho parafráze a parodie. Na základě tohoto materiálu editor sestaví *stemma*, rodokmen dochovaných rukopisů, přičemž se řídí zásadou *recentiores non deteriores*, protože mladý rukopis může být v krajním případě opsán přímo z archetypu, kdežto rukopis o dvě století starší od něho může být oddělen třemi i více fázemi přepisu, jež ho zatížily narůstajícími chybami. Na druhé straně musí v této fázi nastat *eliminatio codicum deteriorum*, tedy takových, jejichž přímé předlohy známe a které tedy oproti nim obsahují jen další chyby opisovačů. Takové rukopisy jsou v další ediční práci ignorovány

- Následuje *examinatio*, rekonstrukce textu archetypu, která může mít podle striktních vyznavačů této metody exaktní charakter. Na základě stemmatu, jež je již bráno jako nesporné, je možno ověřitelným logickým úsudkem na místech, kde se rukopisy liší, téměř vždy dospět ke znění archetypu. Základní zásadou v této fázi editorovy práce je *lectio difficilior potior* – předpokládá se, že obtížné slovo či vazba je původní a že bylo pro středověké písaře běžné opisovaný text nivelizovat a zjednodušovat pro své čtenáře, kdežto postup opačný je s výjimkou vědomých falzátorů či adaptátorů těžko představitelný. Opravy textu směrem k předpokládanému archetypu zdůvodnitelné textologicky či paleograficky jsou považovány za relativně spolehlivé a nazývají se *emendationes*.
- I archetyp však již obsahoval chyby a v žádném případě není totožný s autorovým *autografem* díla, od něhož ho dělí stovky let. Oprava chyb archetypu je možná až v této třetí etapě práce editora, nazvané *divinatio*, v níž editor hledá možné správné znění původního autografu již většinou nikoli metodami textologie, nýbrž filologickou a historickou interpretací. Návrhy oprav těchto obtížných míst jsou nazývány *coniecturae*.

Typy moderních edic antických autorů

Na Lachmannově metodickém základě vznikly všechny dnes používané edice antických klasiků a vytlačily edice vzniklé před rokem přibližně 1850 do role bibliofilů. Ještě tvrději řečeno, každý klasický filolog je povinen používat k odborné práci jen poslední kritickou edici studovaného autora a odchýlení od této zásady odůvodnit, protože metodický pokrok na poli ediční techniky je neustálý a nepřetržitá kritická pozornost věnovaná antickým autorům stále průběžně vyjasňuje jejich obtížná místa a přináší nové poznatky – a ovšem také nové spory.

Proto je základem klasické filologie tzv. *editio maior*, kritická edice s plným textovým aparátem, klasicky odkazovaným pomocí čísel řádků jednotlivých stránek. Po latinské předmluvě edice následuje vydávaný autor samotný, jehož každá strana může mít (ve výběru) tyto součásti:

- Text autora, v němž značka † označuje tzv. *crux philologorum*, neboli místo, s jehož významem si editor neví rady. (Z pochopitelných důvodů je její výskyt řídký.) Ve starších edicích někdy kurzíva označuje text, který editor oproti rukopisům změnil, i tato užitečná pomůcka uživateli je ale bohužel řídká. Častěji se užívají běžné závorky

() pro rozvedení ustálených zkratk rukopisu (pokud nejsou rozváděny bez poznámky), špičaté závorky <> pro vyznačení editorovy vsuvky textu, který podle jeho názoru v rukopisu vypadl (*lacunae*), dále hranaté závorky [] s velmi různým významem – někdy označují místo závorek špičatých vsuvky, někdy naopak návrh na odstranění textu a pozdější interpolace (tedy navrhuje *athetesi*), někdy signalizují vyškrábaná a editorem doplněná místa, někdy dokonce ve starších edicích obsahují editorovy vysvětlivky.

- Kritický aparát podávající co největší počet rukopisných variant. Tím kritická edice osvobozuje svého uživatele od diktátu editora, dává mu možnost kontrolovat jeho závěry a docházet k vlastním názorům, které se mohou od editorových lišit. Jazyk text. aparátu je vždy latinský a používá ustálených zkratk, uvedených na počátku edice
- *Testimonia*, přehled citátů z editovaného díla u pozdějších autorů
- Identifikace citátů, jichž editovaný autor použil ze starších autorů, většinou podle antického zvyku bez odkazu. Někdy je u křesťanských autorů do zvláštního aparátu vyčleněn soubor citátů biblických.
- *Testes*, na každé stránce opakovaný index rukopisů, jež obsahují otištěný text stránky. Tento aparát je samozřejmě nutný pouze u textů s mimořádně složitou rukopisnou tradicí.

Téměř žádná kritická edice neobsahuje všechny tyto součásti, nebo je různě kombinuje do základního kritického aparátu. Téměř vždy však kritická edice obsahuje různé typy rejstříků a indexy slov vydávaného autora. Jen výjimečně *editio maior* poskytuje čtenáři vysvětlující věcný a jazykový komentář.

Nejznámějšími sériemi textově kritických edic jsou:

- Edice nakladatelství Teubner v Lipsku, od konce 19. stol. vzorová ediční řada, která stanovila měřítko ediční práce v klasické filologii. Po sjednocení Německa byla převzata nakladatelstvím Saur, ale její činnost je podstatně omezena
- Oxfordská série *Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis*

Dalším typem edice je *editio minor*, která podávala text autora zpracovaný novodobým editorem (někdy v paralelně vycházející *editio maior*), ale vynechala všechny uvedené aparáty, s výjimkou přehledu nejdůležitějších variant textu, které závažně ovlivňují význam

(tyto seznamy byly většinou tištěny jako apendix). I některé teubnerské edice spadaly do této kategorie. Původně byly tyto edice vydávány pro soukromé zájemce o klasickou literaturu, kteří se jí chtěli věnovat nikoli jako vědci, ale jako čtenáři a nepotřebovali tedy odborné pomocné aparáty běžné v *editio maior*, ale při svém vzdělání ani žádné komentáře edice školní. V současné době jsou za změněných podmínek současnosti takové edice většinou bilingvní a podávají vůči textu latinskému či řeckému zrcadlový překlad do moderního jazyka a většinou i více či méně podrobný poznámkový aparát.

Příklady takových edic jsou dodnes řady angloamerická *Loeb Classical Library* a francouzská *Les belles lettres*.

Posledním významným typem edic jsou edice komentované, v minulosti zaměřené na výnosný trh mezi studenty gymnázií. Vynikají mezi nimi edice berlínského nakladatelství Weidmann z přelomu 19. a 20. století. Při používání starších školních edic musí být klasický filolog připraven na to, že z textu mohou být vypuštěna místa považována za choulostivá pro školní mládež.

Naproti tomu moderní komentáře vysokoškolské úrovně jsou vydávány samostatně mimo samotný text. Pokud jsou k dispozici, je jim vždy nutno dát přednost před staršími komentáři. Nejsou ovšem ani zdaleka k dispozici vždy, kdy jsou třeba.

Výběr odborné literatury:

- J. Češka, Textová kritika ve filologické praxi, Brno 1973.
- P. Maas, Textkritik, Leipzig 1957³.
- M. Okál, Úvod do textové kritiky, Bratislava 1966.
- (Kol. autorů,) Papyrologie (řecká, latinská, koptská), Praha 2006.
- L.D. Reynolds – N.G. Wilson, Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature, Oxford 1991.
- M.L. West, Textual Criticism and Editorial Technique, Stuttgart 1973.

VI. ZÁKLADNÍ PŘÍRUČKY A POMŮCKY PRO STUDIUM A ODBORNOU PRÁCI

A. Jazykové slovníky

Thesaurus linguae latinae

Nejpodrobnějším a zároveň úplným vědeckým slovníkem antické latiny je Thesaurus linguae Latinae (Teubner // Saur, Leipzig // Munchen- 1900 – dosud). Tento slovník vychází ze zpracování kompletní excerpce antických pramenů (zahrnující rovněž všechny dochované

latinské antické texty včetně nápisů a papyrů) od nejstarších dokladů až do Apuleia a velmi podrobné reprezentativní excerpce všech latinských textů od Apuleia až do začátku 6. století n.l. (včetně nejstarších dochovaných rukopisů antických děl).

Cílem Thesauru je podat kompletní informaci nejen o užívání heslového slova, ale také o jeho původu a vývoji, o tvaroslovných, metrických a zápisových variantách a zvláštlostech, o antických zprávách o jeho významu a původu i o jeho pozdějším osudu v v románských jazycích a při rukpísne tradici textů.

Thesaurus jepsán kompletně v latině, tj. latinsky jsou psána i všechna vysvětlení či komentáře autora hesla. Heslo se skládá ze dvou základních části – hlavičky, která obsahuje souhrné informace o heslovém slově, a „těla hesla“, které uvádí hierarchicky – obvykle na základě dichotomického principu - uspořádané významy u užití heslového slova spolu s úplným (u méně frekventovaných slov) či reprezentativním (u slov velmi frekventovaných) dokladovým materiálem. Při citování Thesauru se heslové slovo cituje pod jménem autora hesla (uvedeno na konci hesla).

Podrobné informace o sktruktuře hesla spolu s návodem, jak v Thesauru efektivně hledat a jak z hutného zápisu hesel získat co nejpodrobnější informace, obsahují *Praemonenda* (Leizig: Teubner, 1990), která jsou k dispozici v latině a nejdůležitějších světových jazycích.

Thesaurus také slouží jako standard pro citování antických autorů, seznam zkratk jednotlivých autorů a děl spolu s uznávaným způsobem číslování pasáží textu obsahuje *Index* (nutné užívat aktuálního 2. vydání: Leizig: Teubner, 1990), který může rovněž sloužit jako základní příručka pro rychlé vyhledání základních prestižních vydání antických textů a obecně uznávané datace autorů a jejich děl.

Theasaurus linguae Latinae vychází postupně po sešitcích, dosud je zpracován od písmene A téměř do konce písmene P, přičemž poslední sešitky P ještě procházejí redakcí nebo čekají na vydání. Písmeno N, které bylo kvůli vysoké frekvenci slov typu *nihil*, *non* či *nemo*, prozatím vynecháno, se v současné době začíná zpracovávat paraleleně s písmenem R. Nejnověji je část Thesauru k dispozici také jako elektronická databáze na CD-ROM.

Dvojjazyčné slovníky

Dvojjazyčné - nebo také překladové či příruční - slovníky poskytují přehled o užívání slov u skupiny excerpovaných autorů, přičemž u dobrých slovníků jde obvykle o skupinu reprezentativní. Rozsah slovníků se může značně lišit podle jejich určení a cílové skupiny uživatelů, všechny však obvykle obsahují přehled významů či užití daného heslového slova

spolu s vhodnými překladovými ekvivalenty; uspořádání významů může být buď (i) *hierarchické* – několik málo „základních významů“ je dále členěno podrobněji dle konkrétního užití, takovéto členění může obsahovat i více hierarchických úrovní (např. Georges) nebo může poskytovat (ii) *lineární výčet* významů či užití – v takovém případě obyčejně neobsahuje více než dvě hierarchické úrovně (např. Oxford Latin dictionary).

Nejpodrobnější jsou slovníky vědecké, které obvykle vycházejí z velmi podrobné reprezentativní excerpce a jednotlivé významy doplňují také typickými či ilustrativními příklady daného užití s plnou citací uváděného místa. Vědecké slovníky také často uvádějí základní informace gramatické a jazykové, zvl. stučnou etymologii, tvaroslovné zvláštnosti a syntaktické vazby heslového slova.

Nejvýznamnější podrobné vědecké dvojjazyčné latinské slovníky:

- K. E. Georges, Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch, nezměněný přetisk 8. vyd. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998, sv. 1-2.
- elektronické vydání: K. E. Georges, Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch + Kleines deutsch-lateinisches Handwörterbuch, Digitale Bibliothek 69, 2. vyd. Berlin: Directmedia, 2004.
- Oxford Latin dictionary, Oxford: Clarendon Press, 1968-1982. (tento slovník je významný především tím, že není závislý na starších slovnících jako, neboť je při jeho zpracování vycházelo z podrobné vlastní excerpce).
- L. Quicherat – A. Daveluy, Dictionnaire latin-français, 48. vyd. (ed. E. Chantelain), Paris 1929.

Další významné dvojjazyčné slovníky dobře použitelné při odborné práci:

- B. Klotz, Handwörterbuch der lateinischen Sprache, 4. vyd. Braunschweig 1879, sv. 1-2.
- Lewis C.T. - Short C., A Latin Dictionary, Oxford University Press 1958
- Gaffiot F., Dictionnaire illustré latin-français, Paris 1934

Pro češtinu není k dispozici podrobný dvojjazyčný slovník na vědecké úrovni, proto je pro podrobnější informaci jak interpretaci textů, tak při jiné vědecké práci bezpodmínečně užívat podrobné vědecké slovníky. Pro běžnou četbu však stačí slovník Pražák-Novotný-Sedláček, který byl sice původně zpracován jako slovník školní, nicméně obsahuje dobrý přehled podstatných informací o užití hledaného slova v klasické latině, dokonce i u vybraných autorů archaických, jako např. v římské komedii. Velká část slovníku je vlastně zkrácenou a české (školní) poměry upravenou verzí slovníku Georgesova. Pozdější vydání byly doplněny o základní informace o středověkém užití heslových slov.

Slovník Pražák-Novotný-Sedláček je k dispozici v řadě vydání, nejnovější, resp. relativně nejdostupnější jsou tato:

- J. M. Pražák – Fr. Novotný – J. Sedláček, Latinsko-český slovník, přepracoval Fr. Novotný. Reprint 16. vydání (1948) Praha: Koniasch Latin Press, 1999.
- J. M. Pražák – Fr. Novotný – J. Sedláček, Latinsko-český slovník, přepracoval Fr. Novotný. 17. vyd. Praha: SPN, 1955.

Vedle slovníků „z latiny“, určených k překladu a interpretaci latinských textů, je k dispozici také řada slovníků „do latiny“, které byly původně určeny především k vlastnímu psaní latinských textů, podrobnější z nich je ale také dobře použít jako přiblížení slovníků synonymických.

V českém prostředí jsou nejdostupnější tyto slovníky (v případě česko-latinského slovníku Quittova je však třeba upozornit na nutnost bezpodmínečně si ověřit informaci ve slovníku nalezenou v podrobném slovníku „z latiny“, neboť Quittův slovník uvádí vedle dobře doložených slov antických či středověkých a humanistických, také moderní slovní zásobu, při níž poněkud nekriticky ne vždy sahá pouze k hodnověrným zdrojům):

- K. E. Georges, Kleines deutsch-lateinisches Handwörterbuch, 9. vyd. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969.
- Quicherat L., Dictionnaire français-latine. Paris 1971
- Quitt Z. - Kucharský P., Česko-latinský slovník starověké a současné latiny, SPN Praha 1992
- K.Fürst – J. Meissner, Slovník latinsko český a česko-latinský.

Synonymické slovníky

V synonymickém slovníku najdeme synonyma heslového slova a slova, která jsou mu významem blízká, často s vysvětlením rozdílů v použití jednotlivých slov, ať už se jedná o rozdíl významový, stylistický či třeba časový.

Pro latinu máme k dispozici především tyto příručky koncipované jako pomůcky pro správné užívání latinských slov:

- Menge H., Lateinische Synonymik, 5. Aufl., O. Schönberger, Heidelberg 1959
- Schmalz J.H. - Krebs J.Ph, Antibarbarus der lateinischen Sprache I., II., Basel 1905, 1907

Speciální slovníky k jednotlivým autorům či žánrům nebo k jednotlivým obdobím vývoje latiny

Vedle všeobecných slovníků, které pokrývají více méně celý rozsah vývoje antické latiny, máme k dispozici také slovníky specializované, které se detailně věnují určitému

literárnímu žánru, určitému autorovi nebo některému období vývoje latiny (zvl. pak latině středověké – kromě všeobecného slovníku pro raný středověk vzniká v jednotlivých zemích řada národních slovníků středověké latiny).

Zvláštním typem slovníků, věnovaných jednotlivým autorům, jsou indexy a konkordance. Tyto slovníky neuvádějí překlady slov ani jiné informace o jejich užití u daného autora, ale poskytují kompletní seznam míst, na nichž se příslušné slovo u daného autora vyskytuje. Indexy uvádějí pouze místa výskytu (obvykle řazená podle jednotlivých tvarů příslušného slova), konkordance také bezprostřední kontext daného výskytu. V minulosti měly indexy a konkordance veliký význam, neboť významně urychlovali např. excepční práci, v současné době jejich úlohu stále více přebírají plnotextové elektronické databáze textů, v nichž lze jednotlivé výskyty slova rychle a velmi jednoduše hledat.

Etymologické slovníky

Etymologický slovník uvádí etymologii, tj. původ a vývoj slov, a to především z hlediska fonologického, morfologického a tvaroslovného, bere však také v úvahu také stránku významovou. Etymologický slovník obvykle uvádí jednak rekonstrukci indoevropského původu daného slova, jednak doložená příbuzná slova jak v latině samé, tak v jiných indoevropských jazycích. Pokud se slovo vyvíjelo i v rámci latiny, najdeme zde i stručný přehled o tomto vývoji.

Pro rychlou informaci o původu slova lze použít – tam, kde již je k dispozici, Thesaurus linguae latinae, který na začátku hesla uvádí stručnou etymologii. Vedle současné vědecké etymologie uvádí Thesaurus ve speciálním oddíle v hlavičce hesla také veškeré antické doklady o starověkých názorech na původ daného slova. Pokud potřebujeme detailní informaci o původu a vývoji slova, je třeba použít specializované etymologické slovníky, pro latinu užíváme především tyto etymologické slovníky:

- A. Walde – J. B. Hofmann, Lateinisches etymologisches Wörterbuch, 3. vyd. Heidelberg: Winter, 1938-1953.
- A. Ernout – A. Meillet, Dictionnaire étymologique de la langue latine, 4. vyd. Paris: Klincksieck, 1985.

Retrogradní slovníky

Retrogradní neboli zpětný slovník je seznam slov nějakého jazyka, seřazeným abecedně odzadu. Slouží k doplňování slov, z nichž se zachoval pouze konec, jako např. na

poškozených na nápisích či (pro latinu okrajově) papýrech. Obvykle takové slovníky neuvádějí žádné další informace o heslovém slově, ty je třeba najít v podrobných slovnících, popř. ThLL.

Pro latinu máme k dispozici tento retrogradní slovník:

- O. Gradenwitz, *Laterculi vocum latinarum*, Leipzig: Hirzel, 1904; reprint Hildesheim_Olms, 1966.

B. Naučné slovníky a encyklopedie

Příruček slovníkové typu, které zájemci poskytnou žádoucí informaci, je k dispozici velké množství, a ty skutečně nejvýznamnější jsou produktem mezinárodní spolupráce odborníků z řady disciplin. Zájemce se jen musí naučit vybrat si ten nejvhodnější výkladový slovník podle toho, jak důkladnou informaci potřebuje, případně k jakému účelu a z jakého oboru. Existují slovníky (encyklopedie) všeobecné, které zájemci o antickou problematiku dají zpravidla jen nejzákladnější poučení, i když některé se nevyhýbají ani rozboru problémů.

U nás jsou takovým typem encyklopedie především Ottův slovník naučný, různé verze všeobecného naučného slovníku řady Diderot, v poslední době pak slovník *Universum*, založený na překladu německé Bertelsman's-encyklopedie. Světově známé jsou např. *Encyclopaedia Britannica*, Larousse-encyklopedie, *Mayers Lexikon*, *Der grosse Brockhaus*, *Enciclopedia italiana di science, lettere ed arte*.

Významnější pro uživatele z oboru klasické filologie jsou slovníky věnované přímo oblastem antické kultury, případně ty, které jsou věnované speciálním okruhům zájmu. Při použití každého slovníku je dobré si všimnout roku vydání publikace, a z toho posoudit aktuálnost nebo možnou zastaralost informací. Vždy se snažíme použít nejnovější vydání.

V češtině jsou pro antickou tematiku k dispozici tyto naučné slovníky:

- Encyklopedie antiky (hl. red. L. Svoboda), Praha, Academia 1973.
- Slovník antické kultury, Praha, Svoboda 1974.
- ABC Antiky (Malá moderní encyklopedie), upravená a rozšířená verze něm. originálu autorů G. Löwe – H. A. Stoll), Praha, Ivo Železný 2000, 2005.

Z cizojazyčných jsou k dispozici nejlépe:

- The Oxford Classical Dictionary, Oxford 1996³
- Lexikon der Alten Welt, ed. C. Andressen ad., Zürich 1965.
- Lexikon der Alten Welt, Bd.1-3, ed. K. Bartels, L. Huber, Düsseldorf 2001.

- H. Lamer/P. Kroh, Wörterbuch der Antike mit Berücksichtigung ihres Fortwirkens, Stuttgart 1976.⁸
- Harper's Dictionary of Classical Literature and Antiquities, New York 1962.
- Ch. Daremberg – Ed. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, d'après les textes et les monuments, I-X, Paris 1877-1919 (dosud velmi cenné dílo).
- Reallexikon für Antike und Christentum, ed. H. Klauser, vydáván ve Stuttgartu od 1950 (sleduje především recepci antiky křesťanstvím).

Nejdůležitější univerzální encyklopedií pro oblast věd o antickém starověku je ovšem Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft založena původně Paulym, který vydal v letech 1839-1852 sedm svazků; současnou řadu začal vydávat G. Wissowa r. 1893 a ukončena byla (prozatímně?) r. 1980. Po Wissowovi byli dalšími editory W. Kroll, K. Mittelhaus a K. Ziegler. Encyklopedie je monumentálním dílem, které – vzdor zastarávání informací – je svou koncepcí a důkladností zpracovaného materiálu nepominutelné.

Encyklopedie (zkratkou uváděna běžně RE, příp. PWRE) je členěna do dvou řad:

- sv. I – XXIV (písmena A – Q)
- sv. IA – X I A (písmena R – Z).

Třetí řadu tvoří Doplnky (Supplementband). Součástí encyklopedie jsou 3 registry. Dva svazky rejstříků vyšly v Tübingen 1997 (1. sv.) a Stuttgartu 2000 (2. sv.), oba s CD-ROM.

Výběrovou a mnohem stručnější verzí je Der Kleine Pauly, ed. K. Ziegler - W. Sontheimer, 5 sv., Stuttgart 1964-1974 (dotisk 1979).

Koncepčně nový je nejnovější slovník Der Neue Pauly, Encyklopädie der Antike v 15 svazcích, Stuttgart-Weimar 1996-2004. Svazky 13-15 jsou věnovány recepci antiky a dějinám klasických studií. Slovník je postupně překládán do angličtiny (Leyden, Brill).

Ze speciálních naučných slovníků lze uvést:

- W. H. Roscher, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, 6 sv., Leipzig 1884-1937.
- H. Hunger, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie I-II, Wien 1969.⁶
- Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), vad. L. Kahil, 8 sv. Zürich-München 1981-1997.
- V. Zamarovský, Bohové a hrdinové antických bájí. Praha 2005 (5. vyd.).
- A. Berger, Encyclopedic Dictionary of Roman Law, London 1953.
- M. Bartošek, Encyklopedie římského práva, Praha 1994.
- V. Marek, P. Oliva, P. Charvát, Encyklopedie politických dějin starověku, Praha 2008.

Závěrem uvádíme výběrovou bibliografii k dějinám klasických studií:

- Büchner (ed.), Latein und Europa. Traditionen und Renaissance, Stuttgart 1978.
- M. Fuhrmann, Die Antike und ihre Vermittler, Konstanz 1969.
- H. U. Gumbrecht, Die Macht der Philologie. Ein verborgenes Potential in der Tradition Der Textwissenschaft, 2003.
- A.B. Hentschke-U. Muhlack, Einführung in die Geschichte der klassischen Philologie, Darmstadt 1972.
- K. Christ, Klios Wandlungen. Die deutsche Althistorie vom Neuhumanismus bis zur Gegenwart, München 2006.
- K. Christ, Von Gibbon zu Rostovtzeff, Darmstadt 1972.
- R. Pfeiffer, History of the Classical Scholarship from the Beginnings to the End of the Hellenismus, Oxford 1968 (nem. Hamburg 1970, München 1978).
- R. Pfeiffer, History of Classical Scholarship from 1300 to 1850m Oxford 1976.
- J. E. Sandys, A History of Classical Scholarship I-III, Cambridge 1906-1908.
- H. Pacert-M.D. Reeve (ed.), Formative Stages of Classical Tradition. Latin Texts from Antiquity to the Renaissance. 1995.
- V. Riedel, Antikerezeption in der deutschen literatur von Renaissance – Humanismus bis zur Gegenwart. Eine Einführung, Stuttgart-Weimar 2000.